

* * *

Друже, ти прожив багато,
Я ще тільки жити починаю,
Ти скажи, а що таке кохання,
Ти скажи, а що таке — любити ?
Сонце все промінням зогріває,
Все живе ним — люди і природа,
Всім воно дає життя і сили,
Ти скажи, кого ж то любить сонце ?

Вітер кожну билинку в полі
Подихом привітним приглубить,
Пролітаючи простори без урину.
Ти скажи, кого ж то любить вітер ?

Пташка розсипає спів по світу,
І життя прикрашує наземне,
І з весною всім приносить радість.
Ти скажи, кого ж то любить пташка ?

Так і я — люблю я все прекрасне.
Як це — щось одне з усіх обрати,
Одному комусь віддати серце,
Полюбити щось одне навіки ?

Слухай, дівчино: до вітру лине вітер,
В космосі до сонця прагне сонце,
На весні летить до пташки пташка,
Так і ти в житті полюбиш друга.

Київ, 1938 р.

Іван Гончаренко

ШЕВЧЕНКОВІ

Він просто йшов дорогою своєю
до сонця правди тереном густим,
він просто йшов — із світлою душею,
з великим серцем, з поглядом ясним.

Ніщо не вбило сили вогняної!
Ні чорний деспот, ні його тюрма,
ні десять літ солдатчини страшної
не покорили мужнього ума!

Беликих слів — провісників свободи
не окувала у кайдани мла;
його любов гаряча до народу
в нерівному бою перемогла.

Його слова і вчинки благородні,
його рядків огненні ручаї,
як зброю, що не старіє, — сьогодні
ми оглядаєм в радісній сім'ї.

Читаючи життя його поему,
слова, що ними грів і попелив,
говорить батько синові своєму:
— Люби народ, як він його любив!

Київ, 1938 р.

ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
КЛАСИКА ВІРМЕНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ОВАНЕСА ТУМАНЯНА

Ованес Туманян

ВІТЕР

У - у !.. У - у !..
Вітер крутиться й тіка,—
Глянь ти на негідника !
Рота він не має — грає ;
Крил не має — а літає ;
Рук не має — а хватає,
Хлопця мого підганяє.

Забирайся звідси, вітре !
Неподобний, зловбий вітре !
А ти, синку, не теряйся,
За мою полу тримайся !
Вітру даь тебе й дощу ? —
Не пушу я, не пушу !

СЛІПІЙ АШУГ

Сліпий ашуг у двір заходить
І тихо голосом заводить :
— О, горе, горенько мое !
Ще й сумно в саз він приграє ...
— Ой, любе браття ! Той блажен,
Хто бачить кожну хвилину
Блакитне небо, ясне сонце,
І матір рідну єдину.
Співає : — горенько мое !
І сумно в саз він приграє.

1907

ЗЕЛЕНИЙ БРАТІК

Гей, зелений братіку,
Знайоменький братіку !
Приходь до нас у мачку,
Неси сонце в кулачку.
Принеси пахучі
Трави зеленючі ;
І поточки - дзюркоточки,

Сині неба очки ;
Та зозулястих пташок
Дзвінок - дружий голосок ;
Мекання баранчика,
Й козенятка, що брика́,—
Гей, зелений братіку,
Знайоменький братіку !

1907

ПТАШИНА КОЛИСКОВА

Із гілки гніздечко звисає пташине :

Дихни, вітероньку, дихни !

Колиска гойднеться і гілка хитнеться —

Ну, пташко ! ну, люлі ! засни ...

А пташці сидиться, що й сон уже сниться :

Дихни, вітероньку, дихни !

Колиска гойднеться і гілка хитнеться —

Ну, пташко ! ну, люлі ! засни ...

Та тільки щоб пташка, бува, не збудилась—

Отак, вітероньку, дихни :

Що гілки торкнися, та й сам одкотися.—

Ну, пташко ! ну, люлі ! засни ...

1908

ОСІНЬ

Осінь спустилась

На жовті поля.

Ліс пофарбований

Мріє здаля.

Вітер холодний

Віє, гуде —

Зносить із дерева

Листя руде.

З нив осмутнілих

Всі пташки мої

Линуть поволеньки

В гнізда свої.

1908

БЕРЕЗЕНЬ

Цей березень — ой же й пустун !

То дряглий, то серцем він юн.

Людині ж покою не дасть —

Просто напасть !

Сьогодні він теплий та гарний,

А завтра, дивись, уже хмарний.

Ізранку прозора блакить,

А на́двечір туча стоїть.

То снігом, то сонцем заграє,

То просить, то плаче - ридає,

То дряглий, то серцем він юн : —

Цей березень — просто пустун !

1908

З вірменської переклав Павло Тичина.

Нварт Туманян

ДИТИНСТВО Й ЮНАЦТВО ОВАНЕСА ТУМАНЯНА

Дитинство й юнацтво Ованес Туманян провів в Лорі (район в Вірменській РСР). Народився він в селі Дсех; дитинство його й минуло в цьому селі, а юнацькі роки — в Джелал-Огли (тепер Степанаван), де батько віддає десятилітнього хлопця до щойно відкритої двокласної школи.

Восени 1883 року, переїхавши до Тбілісі, він вступає до Нерсисянської школи, де й вчиться аж до 1886 року. Отже, перші чотирнадцять років свого життя Туманян провів у Лорі, а потім, до 40 років, жив у Тбілісі.

СТАРИЙ ЛОРІ

Туманян народився 1869 року 7 лютого (за старим стилем). Крім нього, найстаршого, в родині було ще чотири брати та три сестри.

В ті часи, коли народився Туманян, тобто сімдесят років тому, Лорі й село Дсех не були такими, якими ми бачимо їх тепер.

В Лорійській ущелині, недалеко станції Калагеран, де від 1898 року паралельно річці Дебет проходить залізниця, а тепер Дзорагес (електростанція) освітлює навколишні ущелини й села, де по зміястих звивистих гірських дорогах мчать автомобілі, — там сімдесят років тому панувала тьма, було лико й безлюдно.

За тих часів лорійські села були розкидані й одрізані одне від одного майже непрохідними дорогами й ущелинами.

Селяни були некультурні і темні. Бідні тулились по землянках, заможні мали хати. Жили великими патріархальними родинами, що часто доходили до 60 — 70 чоловік. Займались скотарством та рільництвом і жили відлюдно.

Старий патріархальний Лорі не був зв'язаний тоді з городом та його культурою. Зв'язок з городом підтримувався кіньми і тягся цілими днями та тижнями.

На дозвіллі селяни розповідали про життя предків, про давніх героїв та богатирів, про життя свого села й гір, щедро пересипаючи оповідання приказками, влаштовуючи ігрища. Свое життя вони проводили „...весною на схилах гір, влітку в тіні лісів, взимку — вдень попід стінами, гріючись на сонечку, а ввечері збирались на бесіди по своїх хатах“.

Лорійські яри були вкриті густими й непрохідними лісами, дороги були вузькі й кам'яністі, на верхів'ях скель водились олені.

Особливо багатий був на незаймані ліси Дебетський яр.
Загальну картину патріархального Лорі давали його історичні й старі руїни.

На цій тахті моляться один монастир
На тій скалі вартує одна прірва,
З темної башти, мов жук,
Совиний крик птаха розходився,
Спід гори, немов мовчазний чоловік,
Глядів на яр старовинний пам'ятник,—

так описує Туманян в своїй поемі „Лоренці Сакон“ Лорі тих часів.

Праворуч від Дебета починались ліси й сільські сади та городи, а на широкій і просторій улоговині поміж високих гір розляглося старе село Дсех.

Наше — село це те, що гордо
Оточене горами,
Глибокими ярами скелястими,
Поклавши руку на лоб,
Думає сумновидо ...

З трьох боків село Дсех було оточене полями й лугами, з трьох боків перетинали долину яри, з півдня його захищали горби й гора Кошакар, що формою нагадувала фортецю. Далеко за селом виднівся на обрії цілий ряд гір — Лалвар, Кошакар, Дваг, Затіндак, Харахач та інші.

По той бік ріки Дебет, на лівій рівнині мріли деякі села Лорі — Дзорогюх, Цатер, Куртан, Узунляр (Озун), Айгеат та інші.

На лугах села Дсех було повно барвистих запашних квітів та диких троянд, гори й яри були вкриті густими незайманими лісами — дубом, горіхом, дикими грушками, сливками та іншими фруктовими деревами.

Ліси були багаті на дикого звіра й птахів.

В своєму оповіданні „З життя героїв“ Ованес Туманян дає гарний опис цих лісів.

„... На південних кордонах Дсеха на снігових верхів'ях гори Кошакар водиться дикий коза й росте черемша, а на півночі в ярузі Закі живе скорпіон і вистигає виноград.

Поміж цими двома кордонами лежать густі й незаймані ліси, які ще не чули ступоту сокири, де по дуплах дерев роїлися бджоли, на галявинах паслись вільно олені, в малинових кущах повновладно панував ведмідь, в очереті жили кабани. Є скелі, де вільно в'є собі гніздо орел та ховається сарна ...“

От яка дика й незаймана була природа Лорі, її рослинний та тваринний світ. І от, серед цієї прекрасної гірської природи Лорі Туманян провів своє дитинство, користуючись її цілющим повітрям, бурхливими джерелами та вільним життям гір.

Дитинство провів він весело й радісно, мов „світлосяйний ранок“.

ПРАДІДИ

Село Дсех було тоді невелике селище, хат на 600—700, а тепер воно має їх 600—700.

Батькова хата, де народився Туманян, була звичайна собі сільська хата, одноповерхова, з плоским дахом, поруч — хлів, перед хатою — сіни й маленький сливник, обгороджений дикими трояндами.

Згодом Туманян так описує свою хату: „Мали ми одну велику кімнату

камінном, де завжди палали дрова, обабіч стояли тахти з подушками, велике дзеркало, а поруч — висів саз (на зразок мандоліни), свічники, картини“.

Цю хату збудував дід (батьків батько); в Лорі він був відомий під ім'ям Ованес-аги. Туманян свого діда не бачив.

В дитинстві Ованес довгими зимовими вечорами наслухався від своєї бабусі й інших дорослих членів родини багато цікавих оповідань та розмов про геройство й відвагу свого діда.

Дід Туманяна був роду дворянського, широко відомий військовий. Чоловік він був гостинний, дотепний і веселий.

Він взяв до себе на роботу з Росії мельника. Дід перший в Лорі організував виробництво свічок; він же перший привіз собі дзеркало, картини тощо. До того часу по лорійських селах світили в хатах оливою і тільки після того почали вживати свічок.

Прадід його — Ованім Юзбаші був хоробрий і дужий. В XVIII столітті він зажив собі великої слави своєю відвагою й геройством. Це про нього оповідає Хачатур Абовян в своєму романі „Рана Вірменії“. На саму тільки нагадку про Мейраб Туманян Овакіма здригалось каміння. Він виріс серед гір та ярів, в боротьбі проти звірів, кості його стали дебелими, двоє чоловіків не могли обняти його, п'ять чоловіків не могли скрутити йому руку, ні разу не боліла йому голова, він їв мед і масло, носив вовняну одягу. Серед лісу він розплющив свої очі в колісці. Що могло стати проти нього? Мав він вісім братів, один був дужчий від другого.

Сім'я його складалася з 60 душ; невістки, зяті, онуки виходили вранці до дому й, повернувшись ввечері, вкладались спати. А їхній столітній батько, підкрутивши свої вуса, причепуривши бороду, поправивши папаху, танцював і розважався іграми; коли хто починав грати на сазі, він одбирав саз і сам грав, немов двадцятилітній юнак. Він сідав на коня; вільного часу жив або в горах, або в долинах в наметі, ясної ночі розповідав своїм дітям про свої безстрашні подвиги, про мужність лорійців, про давню-давнину, про лезнів, про тюрків, і багато ще дечого оповідав він.

Ватажки його роду під час ворожих нападів або самооборони, наприклад, під час наскоків Гасан-хана, завжди стояли на чолі й боронили мирне життя селян від різанини й грабунків.

На підставі оповідань старих людей, Туманян в оповіданні „З життя героїв“ так описує батька Овакіма Мейраба:

„Старий Мейраб — батько Овакіма, і гадки не мав, що прожив уже сто років. Велетенський його ріст набагато поменшав, та зате він зміцнів. Сива борода вкривала йому обличчя і груди“.

Прадіди Туманяна, з боку матері, були передовими гірськими пастухами, і тому їхню хату називали „гірською хатою“.

Родоначальник цього дому, скотар „батько Ованес“, що розплющив свої очі серед гір та й виріс там, приніс з собою звички гірського життя; це був здоровий, дужий велетень. Провівши все життя в горах, він ні разу не хворів: „батька Ованеса“ після першого його горя — смерті дружини на 108 році життя, розбиває параліч. Помираючи, він каже: „На цей марний світ варт народитись тільки на два дні“.

От з яких двох, цілком протилежних родин, походить Туманян.

Господарство батька було середнє — він мав дві корови, буйвола та кілька овечок. Батько, Тер - Тадевос, був одним з священників села, мирським його ім'я Аслан.

На початку 1872 - 1873 років вчився в Санаїнському монастирі, після чого стає священником. Майбутньому поетові Туманяну було в цей час років 4 - 5. В дитинстві, з усіх людей, що оточували Туманяна, велике й глибоке враження зробив на нього його батько.

Туманян страшенно любив свого батька. Коли заходила мова про великих людей, Туманян говорив: „Про великих людей у мене склалася думка на прикладі мого батька“. „Велика людина, — продовжував він, — напрочу глибокого розуму, з широкою душею, надзвичайно спокійна, з завжди усміяним обличчям“. Він ніколи не скаржився на скрутні матеріальні обставини і не показував цього нічим — на його думку, він був багатий.

„Найкраще й найбільше, що я мав в своєму житті — це був мій батько“, каже Туманян в своїй автобіографії. „Він був чесний, в повному розумінні цього слова, надзвичайний, щедрий і любимий всіма. Не зважаючи на те, що він був священником, він добре стріляв і їздив верхи, — це спадкове в нашій родині“.

Батько був високий, худий, з повсякчасною на обличчі усмішкою, з глибокими очима, кучерявим, рано посивілим волоссям. Хоч і був він священником, але, як розповідали мені люди, що близько знали його, не любив церкви та церковних обрядів. Дуже часто, слухаючи церковні дзвони, він ішов в село на розмову, або ж збирав людей у себе і, граючи на чонгурі, співав пісень.

Один із селян розповідав, що коли під час розмови або пісні Тер - Тадевос чув церковні дзвони, він казав: „Знову цей, нікому непотрібний, дзвін лунає“.

Розповідають, що коли один з гостей Тер - Тадевоса, помітивши чонгур на стіні, спитав: „Ви священник і вмієте грати на чонгурі?“ — той відповів: „Це ж не євангелія, щоб не знати“.

Кохаючись в байках і піснях, веселий і життєрадісний, він збирав навколо себе ашугів свого району, гарних байкарів, і таким чином хата його стає центром розваг та всіляких розмов.

„Мій батько дуже любив співати, — говорив Туманян, — іноді він сам складав пісні, маючи чонгур, він співав і грав вечорами“. Співав він виключно східні мелодії. Для Ованеса найдорожчими й найкращими вечорами були вечори пісень та гри батька. Його сумні мелодії залишили на Ованесі глибокий і незабутній слід. Кажуть, коли батько грав на сазі, маленький Ованес сідав біля нього і уважно слухав і дивився на нього.

Батько був добрий, але водночас безтурботний і щедрий. Часто траплялось, що зароблені на селі гроші він залишав там же, роздавши їх бідним, і без нічого вертався додому.

Бувало й так, що одержані гроші він клав до кишені, не полічивши, та й прохачам давав без ліку, кажучи: „Щоб тільки жінка не довідалась“.

Жінка не могла погодитись з безтурботністю й щедрістю свого чоловіка і часто з ним сварилася.

„Це було причиною, — пише Туманян, — що батько мій здебільша робив

усе потай. Часто, коли матері не було дома, батько ставив мене біля дверей вартувати на її прихід, а сам в цей час давав пшеницю місцевому бідному селянинові або приїжджому з гір татариніві“.

Мати Туманяна розповідає такий цікавий випадок про добрість свого чоловіка :

„Одного року був у нас голод, священник повіз до млина зерно. А я, чекаючи на нього, запалила в печі. Стемніло. Діти плачуть голодні, дома немає й шкуринки, і раптом приходить священник з двома хлібинами під пахвою.

Виявляється, з усього борошна він десь по дорозі спік хліб і роздав людям, а сам пішов додому з цими двома хлібинами. Часто траплялось, що він, зустрівши на полі голого робітника, давав йому свою сорочку; або ж носени своїми робітниками збирав хліб з поля бідних та вдів“.

Бадьорий і веселий, він дуже любив бувати серед дітей, гратися з ними, а з сільськими дівчатами співати пісень.

Піснями, жартами й фруктами він балував своїх дітей. Особливо він любив свого найстаршого сина Ованеса. Взаємна любов між Ованесом та його батьком рік - у - рік зростала й міцніла.

Розповідають, що коли в 1890 році вийшла перша книга творів Туманяна, батько, з великим захопленням прочитавши книгу, сказав : „Тепер для мене немає смерті“...

Батько був впливовий громадський діяч села.

З татарами сусідніх сіл у нього були найкращі взаємини. Його дім завжди був повний гостей — вірменів і татар, і невісткам та дочкам не було від них спокою.

„Не було ліку гостям, що відвідували наш дім; це були здебільша татари“, — так розповідає мати Туманяна.

Першу лампу в село Дсех привіз батько Туманяна з Степанавана, заплативши за неї п'ять карбованців. Все село зібралось подивитися на запалену лампу. Мати розповідала, як тоді говорили, що в Росії з'явилась така штука, що сама собою займається в склі й дає світло.

Це було приблизно 1872 — 1873 року.

Тими ж роками на селі почали уживати капусту й картоплю.

МАТИ

Мати Туманяна, Сонан, мала цілком протилежний характер. Родом вона була з того ж села, виросла й жила в горах, як і її батько. Вона була висока, гарна й червоновида — справжня донька гір. Запопадлива до роботи, людина сильної волі, вона керувала всім хатнім господарством.

До останніх днів, навіть тоді, коли їй було понад 80 років, вона йшла разом з худобою в гори і там сама держала господарство, готуючи на зиму зимочні продукти.

Мати була неграмотна. Одного разу на запитання однієї з дочок : „Мамо, ти до школи ходила?“ — вона відповіла : „А як же, ходила, навіть кінчила одинадцять шкіл“, — і почала називати ті гори, де літньої пори минав їй час на роботі : „Каранлухдера“, „Кармір ер“, „Кагері сер“, „Кошкар“, „Малу хук“, „Цахкот урт“, „Сот“ та інші.

Заклопотана хатнім господарством, мати Туманяна раз - у - раз заводила

суперечки й розмови про те, що треба раненько вставати і йти на роботу, що треба жити ощадно.

З ранку й до пізнього вечора в хаті не вгавали запальні розмови та сварки. Коли мати починала такі розмови, священник казав: „Хоч би мерщій весна, щоб вирядити її в гори та нам спокійніше зажити“. Те ж саме говорив і один з братів Туманяна: „Коли мати в горах, у нас дома весілля, в ушах тихіше, більше фруктів“.

Більшу частину року мати сама жила в горах і держала там своїх дітей. Виїхавши в гори рано навесні, вона залишалась там до пізньої осені — як сама каже: — „залишалась в горах до снігу і з першим снігом поверталась додому“. „Коли наставала весна, — розповідала далі мати, — я брала всіх дітей в гори. В горах я тримала їх там, де найбільше квітів і джерел. Гори були за 18 — 20 кілометрів від села і називались „Каранудора Мтін Зор“.

Згодом Туманян каже: „щось гірське є в мене, це у мене від матері. На найвищих і найбагатших квітами горах вона держала мене. Надзвичайно багато дала мені мати, дуже любила вона мене, страшенно любила“.

Бувши жінкою працювитою, мати Туманяна крім скотарської, хліборобської й хатньої роботи, ще пряла та вишивала. Вечері, співаючи пісню, вона пряла пряжу. Всіх своїх дочок вона теж так держала й виховувала. Вона співала сумних східних пісень, наприклад, з широковідомих на той час: „Пряди, пряди, моя прядко“, „Благородний товариш“.

Вміючи гарно оповідати, вона багато оповідала дочкам про життя старших з її роду, переказувала легенди й казки. Оповідала вона про Гасан-хана, від звірств якого лорійське населення тікало в скелі й жило там, тремтячи від страху. Говорила вона про Ованес-агу, про його братів, про мунуле села, про свою молодість.

БЕЗТУРБОТНИЙ ПАСТУХ

Туманян з дітей був найстарший. Дома всі його любили, і він виріс серед загальної любові близьких.

Граючи з своїми ровесниками в різні ігри, він жив безтурботним життям.

Мати Туманяна говорила: „Змалечку Ованеса ми дуже любили. Вдень і вночі не спускали його з рук. Ми не клали його в колиску, щоб його думи були ясні, бо ми гадали, що в колисці його думи можуть каламутитись. Ми його якнайкраще плекали, але він дуже багато плакав. З вечора й до ранку він пищав і плакав. Багато він плакав також в три-чотири роки. Бабуся завжди держала під подушкою горіхи й ізюм, і давала йому, щоб він не плакав; батько не бив, проте ніщо не помагало, все одно він плакав“...

Ованеса страшенно любили обидві бабусі, особливо бабуся з боку батька, дружина Ованес-аги. Ця бабуся не любила селянського життя й селянської праці. Вона до такої міри не знала сільського життя, що волів часто гуляти так, як кличуть ослів. Вона любила город і городське життя; як жінка городська й більш культурна, вона стежила за вихованням свого внука, за його поведінкою, одежею, вимагаючи, щоб він завжди був чисто і до одягу одягнений. Страшенно кохаючи свого внука, вона назвала його на ім'я свого чоловіка — Ованесом.

Не менше любила Туманяна і друга його бабуся — мати матері, чий дім бував часто притулком для маленького Ованеса, коли той тікав від якоїсь тяжкої роботи або від побоїв.

Згадуючи своє дитинство, Туманян каже: „Я виховувався у двох своїх бабусь“.

Бабуся хата стояла на протилежному краю села. Для свого улюбленого внука бабуся готувала з борошна всіякі солодощі, частувала його фруктами, а влітку брала до себе на дачу.

Хоч Ованес змалку був худий, проте дуже здоровий, моторний і пустотливий. Завжди в чудовій бекеші, в папасі, в постолах, з паличкою в руках Ованес грався з ровесниками, бігав по селу.

Коли йому минуло п'ять-шість років, він почав пасти биків, але завжди їх губив. Він дуже любив гнати худобу на пасовище, пустить її там, а сам вилізе на якийсь великий камінь або сяде під деревом і думає. Цілими годинами він дивився на хмари, слухав пташок, або лягав край урвища і вслухався в шум ріки Дебет. Захоплений своїми думками, він забував про все, а тим часом худоба, залишившись без догляду, заходила далеко й губилася.

Коли надходив вечір, він, визволившись з полону мрій, згадував про биків і біг додому без них. Дома дуже гнівались за це на Ованеса і часто навіть били.

Хоч Ованес був поганий пастух, та проте дуже любив биків. Загалом він страшенно любив тварин.

В матеріалах до свого життєпису Туманян з великою любов'ю згадує тварин в домі батька й діда.

„Наче знуђугованих за старими приятелями, згадую я з рогами буйвола Назлуї, Цаїка (назва корови), Черкеза, Аррама (бики), Тоблана — собаку; Зайтара — дідусевого собаку, нашого Маріноса — осла, Зрата — коня нашого вороного; Машкона — собаку, якого дід привіз із Росії“.

В своїх відомих оповіданнях з життя тварин, він з особливою любов'ю говорить про бичка, про ластівку, про собаку та інших, порівнюючи їх з людьми.

„Серце у всіх однакове, горе хоч у кого, а горе“.

Один з ровесників Ованеса, дядя Габо, що завідує тепер в колгоспі сільською фермою, розповідає про їхнє дитинство:

„Нам було років п'ять-шість, ми ходили в поле й гралися. Ованес дуже любив поле; тікаючи з дому, він цілісніми днями блукав по полях. Часто грались ми біля джерела св. Григорія, ходили до монастиря, купались в річці Дебет, бавились і ловили рибу“.

ПРО СВІТ ІГОР І КАЗОК

З усіх тих місць, де Туманян провів своє дитинство, з найбільшою любов'ю він згадує горб Діди.

Діди — це кам'янистий горб, що лежить на північний захід від села. Давно колись, під час наскоків, цей пагорок був спостережним пунктом, агодом він став святиною, а тепер це улюблене місце прогулянок для при-

їжджих. Навколо цього горба розляглися поля. З верхів'їв Дідна видно село з усіма його околицями й межами.

На Дідні завжди було холоднувате й приємне повітря. Раніш, за часів дитинства Туманяна, біля підніжжя Дідна були джерела й дерева,— тепер їх немає.

Часто блукаючи в дитинстві по околицях свого села, Туманян знав його дуже добре, знав його гори, назви всіх історичних його пам'яток.

Він чудесно знав дикі рослини, розбирався в назвах овочів, знав кожну квітку.

Маленький Ованес любив природу, гри й гулянки більше, ніж сільсько-господарську працю, якої він уникав і від якої тікав з дому.

Влітку батько часто брав Ованеса на роботу в поле, але Ованес так погано помагав батькові, що той, розсердившись вкрай, проганяв його.

Одного разу, повертаючись з поля додому, батько сказав Ованесові: „Стань ти, Ованес, перед возом, тримай биків, а я помажу колеса милом“. І поліз під віз. В цей час Ованес починає паличкою бити биків і вони рушають з місця. Батько спід воза кричить: „Спини биків, спини биків!“ Ованес зупиняє биків, але через якийсь час знов та сама історія. Батько кидає роботу, вилазить спід воза, кричить на сина й один лагодить воза.

Після цього батько бере собі на поміч чоловіка, а Ованеса від цієї роботи звільняє. Ованес тоді каже: „Я тільки цього і хотів, щоб ви позбулися мене, а я вас“.

Так минало дитинство Ованеса. Пустотливим і непокійним був він також і в іграх з своїми сестрами й братами.

Одного разу, під час молотьби, Ованес з молодшим братом приходив додому. Дома нікого не було. Тоді вони вирішили охрестити свою маленьку сестру. Один стає хрещеним батьком, другий священником. Менший брат одягає на себе ковдру замість ризи. В цю мить надходить мати і хлопчики, угледівши її, кидають сестру й тікають.

Крім гулянок та ігр з товаришами, Туманян любив слухати оповідання й казки своїх товаришів та дорослих. З великою любов'ю Туманян згадує ці дні. Своє оповідання „Мій товариш Несо“ він присвячує цим дням.

„Нас було ціла компанія товаришів - дітей, сільських дітей.

Не було ні школи, ні уроків, ні виховання, ми відчували цілковиту свободу, і гуляли до схочу. Як ми любили і як ми звикли одне до одного!

Зголоднівши, кожне бігло додому, брало шматок хліба й шматок сиру і знову сходились докупити. Ввечері збирались і оповідали кумедні історії або казки.

Був у нас один товариш, на ім'я Несо, він знав таку силу казок, що їм не було кінця краю.

Літніми місячними вечорами ми сідали біля наших дверей і залюбки слухали Несо“.

Змалку Туманян страшенно любив народні оповідання, казки, приказки й легенди і багато знав їх напам'ять.

Від своїх дідів він чув чимало легенд і оповідань, наприклад: „Орел і дуб“, „Нещасні купці“, „Собака та кішка“.

Згодом, почавши писати, він щедро черпав з цих матеріалів для своїх оповідань.

Туманян маленьким не тільки любив слухати народні оповідання. Він цікавився також життям народу, разом з народом переживав його болі і

муки. Він кохався в живій мові народу і згодом сам писав простою, зрозумілою народною мовою.

Крім казок та легенд, Туманян любив слухати сопілку пастуха та їхні ціпці; бувало цілими годинами на пасовищах він захоплювався цим.

Не тільки в дитинстві, а й пізніше, коли Туманян з Тбілісі приїжджав влітку до себе на село, він завжди привозив подарунки народним музикантам, байкарям. Запросивши до себе додому, частував їх, роздавав подарунки — книжки, тютюн, мануфактуру, а як коли, то й гроші.

НА ЛОНІ ПРИРОДИ

Окрім світу ігор та казок, Туманян мав ще один великий світ, з яким був зв'язаний змалечку і від якого надзвичайно багато мав і багато дечого навчився. Цей світ — сама природа. Туманян дуже любив природу, особливо він любив безконечно гарні місця Лорі, його багаті краєвиди, квіти, голоси... Часто йшов він на лono природи, щоб вільно насамоті подихати, пожити. Любив сам — один ходити по горах, долинах і лісах, де легше думалось, або слухати щебетання пташок...

Лорійські поля особливо гарні весняної пори, коли вони прибираються в зелень і квіти, а водночас на них починають співати цвіркуни, літати орли, шукаючи собі поживи.

Поля й долини, де Туманян провів більшу частину свого дитинства, лежать навколо горба Дідн, а тому він найбільше й любив цей горб.

Літньої пори, коли він з Тбілісі приїжджав на село, він часто йшов гуляти на цей горб, лягав на його скелях і, задивившись на сусідні лани, згадував проведені тут дитячі роки з усіма пустощами й іграми. „Згадую, які тут дні проводив я в дитинстві; діти збирались на скелях Дідн, лягали й грали на сопілку. Як хороше було! Яку силу я збирав тоді малини в тінистих місцях, полював на зозулю. Чого тільки ми не робили! Страшенно багато гралися, бігали, пустували. Чого тільки не витворяли!“

В березні місяці 1923 року в Москві Туманян в останні дні свого життя згадає Дідн.

„Страшенно хотів би бути на Дідні. Там провів я найкращі дні свого дитинства, дуже багато я грався там, багато...“

На юного Туманяна велике, незабутнє враження зробила бурхлива ріка Дебет з своєю ущелиною. Шумлива й непокійна ріка Дебет часто зустрічається й описується в поемах та оповіданнях Туманяна.

В своїх біографічних матеріалах Туманян пише:

„Моїм великим учителем була бурхлива ріка Дебет. Серед нічної тиші я часто слухав шум Дебета, що долітав іноді з далекої глибини, а іноді ставав ясним і грізним. І здавалось, наче ріка розмовляла з моєю душею“.

Шум від ріки Дебет найкраще було чути вночі, він справляв тоді найдужче враження. А вдень вона виднілась з околиць села — перед очима виростала широка й глибока ущелина, в якій зміїлась ця буйна ріка.

Туманян дуже любив Дебетську ущелину, що лежала недалеко села Дсех і називалась „Ущелиною спід хати“ — ту ущелину, описом якої Туманян починає свою поему „Лоресі Сакон“.

Дебетська ущелина в ті часи особливо багата була на віковічні горіхи та інші фруктові дерева, а також виноградники.

В цій самій ущелині був старовинний горіховий садок і млин прадідів Туманяна. Коли 1898 року будували залізницю Тбілісі - Карс, то цей багатий ліс і садок знищили.

В одному з оповідань Туманяна „З життя героїв“ він описує цей старий горіховий сад та розваги прадідів в цьому садку.

„На березі річки, серед безлічі горіхів, особливо вирізнялась одна група високих дерев. І мої герої шумно розважалися й гуляли, розташувшись під цими деревами. Стелили на свіжому сні гарні килими й сідали групами ті, хто прийшов сюди веселитись. Старий Мейран з своєю ріднею, Овакім з своєю компанією, Агаси з своїми товаришами й проводирями народів та сімей, що прибули з усіх усюд. Сміялись їх величезні обличчя, червоні від гулянь, мов уранішнє сонце на чорних скелях“.

Один такий бенкет в цьому садку Туманян описав у вірші „Старе благословенство“.

В Дебетському яру було прозоре й холодне джерело, де Ованес з своїми товаришами купався влітку. В поемі „Маро“ єсть багато спогадів про ці дні. Іще дитиною Ованес часто грався з товаришами на березі цього струмка, жбурляв каміння в воду, ловив рибу, купався. Траплялось і вечори проводити в яру серед селян. Вони розважались оповіданнями та казками. Пізніше Туманян згадує ці вечори й розповідає:

„Був я школярем, дідусь в нашому яру кутив коло вогнища люльку й оповідав казки... Дебет верещала, яри відгукувались, дідусь Хохнанц оповідав, а ми слухали. Він був чудовий оповідач“.

Вечори, проведені в яру разом з дідом Хохнанц, Туманян згодом описує в поемі „Арачанк“ („Зітхання“). Красу природи й селянський побут Туманян найглибше відчув в горах. Любов до гір надзвичайно рано прокинулась в ньому і не покидала його ніколи. „Найкращі й найсолодші дні мого життя я провів у горах“, — так говорив він. „Ованес дуже любив гори, без кінця краю любив“, — так говорила мати, розповідаючи про свого сина.

Всі весни дитинства Туманян провів в горах. Він любив період гірських бур з яскравими блискавками й буйними зливами. Любив, коли струмки ставали повноводими, природа прокидалась — гори й яри одягались в зелену, і то загортались в туман, то розкривались, ясніючи й граючи багатими й гарними краєвидами.

Після бурі наставав гірський весняний, прекрасний і свіжий ранок, запахний і росняний. І разом з ним прокидалось бадьоре й здорове життя горами.

Ще цікавіші були вечори казок, особливо зоряні. Втопившись від денних турбот, городяни збирались біля своїх наметів і починали хто грати на сопілці, хто співати пісень, хто танцювати, а старші, набивши люльки, заводили ясні, щедро оздоблені цікавими прислів'ями гірські розмови. Розповідали про гірське життя, про різні життєві випадки, про пригоди на полюванні, про життя тварин тощо. „Розкладали багаття і, сівши навколо, до півночі розмовляли, розповідали казки, хто палив люльку, хто спав... Дядя Ехенц грав на сопілці“. Так описує Ованес Туманян проведені ним в горах вечори.

В горах темної ночі горянам часто доводилось бути свідками різних пригод: крадіжок дівчат, тривоги з приводу грабунку, нападів. Це порушувало мирне нічне життя горян. І в горах, і на селі тихими зоряними ночами Ованес

вкладався спати під голим небом, і тоді з'являлись у нього різні думки, під враженням яких він пише свої дрібні твори. В горах Туманян жив серед своїх дідусів, бабусь, дядів. Товаришем Ованесові був тут Нікал — разом з ним вони пасли овець. Ованесові дяді були досвідченими мисливцями й пастухами. Часто вони брали з собою в гори на прогулянку й Ованеса. „Дядя брав мене з собою, приносив мені гарні віти шипшини, а ввечері витягав котилку і грав. Зоряної ж або місячної ночі, зібравшись коло великого вогнища, мої дідусь, бабуся й дяді примушували мене танцювати і я, мов метелик, літав і танцював серед них“.

Коли Туманян був школярем, дяді брали його в гори на полювання. Він любив мисливство з його пригодами й мандрівками. Один з його дядів розповідає: „Приїхавши на село, Ованес зараз же, взявши рушницю, вирушав в гори на полювання. Любив його страшенно, добре знав рушницю, стріляв влучно. Одного разу зайшли ми дуже далеко, нас застав вечір і ми повинні були залишитись там ночувати. Ніч була темна, а Ованес був дуже боязкий. Коли ми вкладалися спати, він попросився лягти посередині, — як прийдуть вовки, то щоб з'їли насамперед нас. З остраху він не спав цілісіньку ніч, не дає спати й нам“.

На полюванні він вивчав звірів. Від досвідчених мисливців він багато чув про них і згодом все це описав в своїх творах: „Полювання на ведмедя“, „Вовк“ та інші.

Туманян любив полювання не як полювання — він любив ходіння по густих лісах, долинах та тінистих місцях Лорі. Він дуже любив ліс, особливо густий, окремим його куточки, тіністі дерева, прозорі чисті джерельця й далекі голоси різних птиць. Особливо він любив ліс пізньої осені — його барвисте листя, зеленувато-жовте, червонясте, й приємний запах лісного повітря.

З СЕЛЯНАМИ

Однаке, хоч Ованес і жив на лоні гарної природи, дні його не завжди випали безтурботно і радісно. З раннього малку він стрічався з селянами, чув живе слово народу й близько бачив тяжке й злиденне селянське життя. Він бачив, як селяни гнобили й експлуатували старшини й священники, сільські анхварі та чиновники. Результатом цих спостережень і вражень є його твір „Пісня сохи“, написана Туманяном, 17-літнім юнаком; в ній роботящий нужденний селянин говорить про свої злидні й нестатки.

На селі Туманян раз-у-раз чув навкруги себе сумні й тяжкі зітхання, пісню орача, монотонну й сумну, сопілку пастуха, тужну і гірку скаргу старого садовника, повну зітхань... Він бачив тяжке, злиденне, повне повсякденних турбот життя селянина. Все це у вразливій душі Туманяна залишило незагашені сліди, які згодом відбилися в його творах. Одна з його поем називається „Зітхання“. В цій поемі ми чуємо голос селянина 80-х років, повний сумних зітхань. Тяжкі враження юнацтва Туманяна відбилися і в його поемі „Маро“. Маро — товаришка його дитинства; дев'ятилітньою дівчинкою її віддають заміж за „великого“ пастуха Каро. Маро не може знести своєї долі, тікає з дому, живе по яругах, а потім, кинувшись з скелі, кінчає життя самогубством. Цей тяжкий випадок, результат темноти й диких звичаїв села, зробив на Туманяна величезне враження.

Ось Несо — теж товариш дитинства. Несо був одним з найкращих учнів села. Він також стає жертвою злиднів і темноти села. Несо лишається поза школою, бо його батько не може заплатити грошей за навчання ² три карбованці на рік. І от Несо стає злодієм. В своїх спогадах про дитинство, в оповіданні „Мій товариш Несо“ Туманян розказує про нещасну долю Несо, підкреслюючи, що лиха його доля є наслідок важкого матеріального стану „Несо бідняк, Несо темний, не розвинений ... Несо повний тяжкого й злиденного життя села ... І якби він учився, виховувався, не терпів злиднів, він був би гарною людиною, можливо, кращою за мене ...“ За одну крадіжку Несо тяжко карають — прив'язують літньої пори, під пекучим сонячним промінням, до стовпа.

Ця картина назавжди лишилась в пам'яті Туманяна. Навіть тоді, коли він був уже відомим письменником, він раз - у - раз з великою любов'ю згадував свого товариша дитинства Несо і страшенно шкодував, що той став жертвою злиднів — „наївний чистий Несо“. Жертвою злиднів стає і 12-літній Гікор; батько віддає його в город на роботу, щоб „зробити з нього людину“, щоб поміч була. Але в городі Гікора немилосердно експлуатує купець Артем. Гікор захворює і вмирає... Маро, Несо, Гікор — ось молоді герої творів Туманяна. Всі вони зв'язані з враженнями письменника в період його дитинства.

Живучи на селі серед селян, Туманян на власні очі бачить, та й сам бере участь в житті села, вивчає його побут, звичаї. Він бере участь у всіх сільських святах, прощах, в групових танках та іграх в дні масляниці. Найбільше Туманян любив свято вознесіння, з його квітами й звичаями — ворожінням дівчат, наречених. Цей день особливо дорогий йому, як день квітів і пісень, як день показової здорової народної веселої пісні. Любив він і селянське весілля з його звичаями й музикою.

В ДСЕХСЬКІЙ ШКОЛІ

В селі, в домі батька, справжнього виховання й серйозного розумового розвитку Туманян не дістає, та й не було власне такої можливості. На селі того часу „не було ні школи, ні уроків, ні виховання“. Його школа — це його власний дім, селянське оточення й багата гірська природа. Його вчителями були батько, мати, бабусі й старі діди села — оповідачі казок. Від людей, що оточували його — від селян, особливо від батька, довгими зимовими вечорами він чув пісні, казки, прислів'я і весь проймався цими народними творами. Саме оповідання й казки, безпосередньо почуті від народу, і стають першими джерелами майбутніх творів Туманяна. Враження юнацтва залишають в його душі глибоке коріння. Згодом він не тільки не зрікається цього здорового джерела, а свідомо ще більш поглиблює й посилює його. Він знову й знов повертається до нього, ґрунтовно доповнюючи свої спогади. От чому народні твори Туманяна для збирачів фольклору були найціннішим, обов'язковим джерелом, з якого не забуває черпати і поет і прозаїк.

Хоч батько Туманяна був одним із грамотних людей на селі, проте, втілений від города, книг та літератури не мав, його власні книги були або більша релігійні, як от біблія та ін.

З батькових книг першою Туманян прочитав „Подорож по великій Вірменії“ Гасана Джалаліяна. Під враженням цієї книги у Туманяна в ранньому

дитинства прокидається любов до вивчення минулого, чому особливо сприяють багаті на історичні пам'ятники й написи лорійські села й міста.

Початкову грамотність Туманян дістає від батька. Починаючи з восьми років, вивчав грамоту в щойно відкритій школі дяді Гришки. Гришка був на селі дяконом. Він збирав сільських дітей у себе дома, і це називалося школою. В цій школі олівці були з свинцю, а чорнило учні робили самі з маку. Крім грамоти, Туманян у дяді Гришки вивчав також співи. Однак учні часто жартували й пустували на уроках, користуючись лагідною вдачею учителя. Туманян пробув в школі Гришки кілька місяців; звідти він взяв небагато, бо учитель сам був не дуже грамотний.

Після того Туманяна віддали до школи учителя Саака; тут він залишається два роки, але ця школа теж нічого особливого не дає йому.

В своїй автобіографії Туманян так розповідає про історію школи учителя Саака. „Одного разу моя мати пряла у дворі на прядці, а я грався. Раптом бачимо — іде якийсь сторонній чоловік з довгим волоссям та бородою, з залізною палицею. — Дожени цього лудильника, поклич посуд лудити, — сказала моя мати. Я кинув гратися, побіг за майстром і гукнув його. Вийшло, що це не лудильник, а наш родич, зять — дякон Саак. Зайшли з ним в розмову, і дякон похвалився своєю грамотністю. „Дорогий дяконе, що якби ти лишився в нашому селі вчити дітей?“ попросила моя мати. „Як погодитесь мене харчити, то я лишусь“. Що іще можна сказати? На селі якраз був у всіх настрій — взяти учителя. І через кілька днів дякон Саак став учителем Сааком.

В одній кімнаті зібрали групу дівчаток і хлопців, поставили в ряд столи, високі та довгі, оце й була вся школа. Звідси я й почав свою науку. Наш Саак, учитель, правив нами своєю „залізною палицею“. Його залізна палиця була подібна до шомпола, іноді цей шомпол він гнув на спинах дітей, м'яв вуха. Я не можу забути цих способів виховного терору. Коли учень робив помилку, то, стоячи перед учителем, з остраху зовсім губився і тоді важко було від нього до пуття щонебудь узнати і він починав верзти дурниці. Тоді учитель Саак вставав, засукував рукава і починав бити. Бив до неприємності, до крові. Ніякі скарги благання не помагали. А ми, притулившись з переляку одне до одного, пополотнівши, сиділи на високих довгих столах. Побитого брали всередину. „Підійди!“ кричав учитель до другого. Одному хлопцеві батько, виряджаючи його до школи, сказав: „Що учитель скаже, то й ти повторюй“. Учень прийшов до школи. Учитель каже: „Скажи А“, він і повторює: „Скажи А“. — „Ах ти сучий син, я тобі кажу: скажи А“. Учень: „Ах ти ж сучий син, скажи А“. Справи цього учня одразу пішли погано. Йому перепадала така безліч побоїв, що через деякий час він втік не тільки з школи, а й з дому, з села, і цілими днями блукав в полі. Такі нелюдські побої були нормальним явищем по наших сільських школах.

З селян мало хто протестував проти цього. Побоїв я не зазнав, бо учитель соромився мого батька, а особливо боявся моєї матері“.

Як бачите, школа учителя Саака була щось на зразок школи Тер-Тохі-кіана, де застосовували ті самі „виховні методи“ — побої палицею, лайку, і водночас майже не дбали про розумове виховання. Учитель Саак навчив читати й писати, але майже всі підручники були релігійного характеру. На учнівських зошитах був намальований хрест з написом: „Господи, поможи

нам*. Один із товаришів Туманяна по цій школі, дядя Габо, так розповідає про неї :

„Ранком вставали, топили піч, замітали хату, по черзі приносили учителеві хліб та мацоні, а інколи то й дрова для його печі, влітку ж ходили в поле по ягоди для нього, отже на уроки лишалось зовсім мало часу“.

З історичних тогочасних подій на Туманяна велике враження справила російсько-турецька війна 1877—1878 рр. Під враженням цих подій він почав писати вірші. Про свої перші літературні спроби Туманян розказує так : „Дуже рано я почав писати вірші. Коли мені було років десять—одинадцять, в народі співали пісень про Лоріс-Мелікова, до цих пісень я додавав свій рядок і писав які завгодно вірші: про кохання, патріотичні й юмористичні“. Коли Туманяну минає десять років, в серпні місяці 1879 року, батько везе Ованеса до Ечміадзіна, до Георгіївської семінарії. Але углядевши худих виснажених учнів в широких рясах, узнавши, що один помер, батько везе Ованеса назад додому. „Якось, зовсім маленьким, я був в Ечміадзіні,— розповідає Туманян про враження тих днів.— Пам'ятаю тільки тітку й зятя Вардана, їхній дім, жовту стіну огорожі, листя чорних баклажан та помідорів, курей, ечміадзінський собор, курну й сонячну дорогу до нього, гранатові дерева тощо“.

Повернувшись з Ечміадзіна у Дсех, батько довідується, що в Джелал-Огли почала працювати нова школа. Одкрив її відомий учитель Тігран. Восени 1879 року батько везе Ованеса та його молодшого брата до цієї школи. В своїх автобіографічних матеріалах Туманян ось як згадує останній, перед виїздом з села, вечір. „Останнього вечора перед від'їздом в Джелал-Огли для нас вже були напечені всілякі солодощі. Мати не могла спати, сумувала і плакала, розмовляла сама з собою. Я теж не спав і плавав у ліжку. По дорозі знявся вітер і почав падати сніг. Обох нас батько посадив на коня, а сам по грязі й снігу йшов поруч коня пішки. Вітер мав його великою білою бородою — то кидав на груди, то на плечі. Цього вечора ми дійшли до Калегерама й зупинились в одному теплому домі*.

ДЖЕЛАЛ - ОГЛИ

Джелал - Огли на той час був адміністративним і культурним центром. Тут зосередились всі адміністративні установи району, а також розташувалося військо. Восени 1879 року, дякуючи клопотанням Тіграна Тер - Давтяна, в Джелал - Огли відкривається перша чотирикласна школа. Викладали вірменську, російську й французьку мови, географію, фізику, історію, арифметику, загальну історію та інші предмети. Директором школи був сам Тер - Давтян, освічений, як на ті часи, чоловік. Він закінчив Халебський педінститут, подорожував по Єгипту, Греції, був у Константинополі. Він мав багату бібліотеку, якою користувались також і учні. До цієї саме школи й приймають одинадцятилітнього Ованеса. В своєму оповіданні „Мій товариш Несо* Туманян описує свій приїзд до Джелал - Огли, перші враження від цього районного міста й школи. „Після дворічного одвідування нашої сільської школи, батько повіз мене до нашого районного міста і там віддав до місцевої школи. Це був зовсім інший світ. Будинки білі, з червоними покрівлями, народ гарно зодягнений, чистий, школа велика і гарна і в школі не один учитель,

як в нашій сільській, а декілька, і серед них навіть учительки, що було дивною для мене, але, розуміється, дуже подобалось. Відповідно до міста та школи мене переодягли в форму міського школяра, гарну та чисту*.

Батько віддає сина на квартиру до шевця. Туманян живе тут дуже короткий час,— швець мав велику сім'ю і це заважало Ованесові вчитися. Він переходить до своєї тітки Талал, що жила на березі річки, на високій скелі. Тітка Ованеса, як розповідають його однокласники, була надзвичайно добра жінка й користувалась загальною любов'ю. Вона страшенно любила дітей, давала їм сметану й мапоні, розповідала казки про міфічних зміїв та їхніх царів, розказувала про чортів, як вони, граючи на сопілку, знаджують людей і забирають їх на весілля.

Все це залишає на вразливому Ованесі глибокий слід. Проживши недовгий час у своєї тітки — його неприємно вражала присутність у домі тяжко хворого — Туманян переїжджає на квартиру до одного підводчика; він теж жив на березі річки, на високій скелі, звідки розгортався гарний краєвид на лорійські поля і куди долітав шум ріки. В цьому домі він прожив аж до від'їзду з Джелал - Огли.

В школі Туманян був одним із здібних учнів; хоч російська мова та арифметика йому не давались, зате в історії та вірменській мові він був дуже сильний. Найбільше маленький Ованес любив уроки історії Тер - Давтяна і надзвичайно уважно слухав, як той розказував про Єгипет, про ріку Ніл, про піраміди. Ці оповідання справляли на Туманяна велике враження. Він так захопився ними, що разом з своїми однокласниками збирається робити подорож до Єгипта. Це бажання Туманян плекав довгий час.

Починаючи з другого класу, 1880-81 рр., Туманян пише самостійні вірші. Однокласники розповідають, що Туманян під час перерви сідав на самоті під якимнебудь деревом і починав писати. І вони ніколи не перешкоджали йому. В другому класі, в березні 1881 року, Туманян пише перший свій вірш про кохання, присвячений одній із однокласниць. Директор школи, довідавшись, що Туманян пише вірші, наказує двом учням стежити за ним і піймати на „злочині“.

Про перший свій любовний вірш Туманян ось що пише в своєму щоденникові: „В 1881 році цей вірш запалили учні Амаяк і Мікаел. Наш директор Тігран Тер - Давтян хотів мене побити, але сльозами я уникнув цього“. Під час перебування в цій школі, Туманян пише ще кілька віршів; один з них він присвячує каменяреві греку Саві, який загинув на роботі — на прокладці дороги з Джелал - Огли до Калагерана. В другому своєму вірші цього періоду він описує загибель осяти під час бурі. Окрім цих віршів, до нас дійшов ще рукопис вірша Туманяна „Вірменський купець“. Написано його в 1883 році. Тут поет висміює джелал-оглинських купців, що всілякими хитрощами обдурювали бідних селян та російських солдатів. В одному із своїх віршів Туманян оспівував любов до природи, але цей вірш до нас не дійшов.

Після уроків група учнів збиралась вечорами в домі директора і, разом з його дітьми, влаштовувала читання. Читали щомісячні журнали „Юсісапайла“, „Крунка“, „Порца“ та інші, деякі переклади, маленькі оповідання. Одна з товаришок Туманяна — Варсенік Геворкян, молодша донька директора школи, докладно згадує всі ті книжки, які вони читали тоді: О. Дюма „Три

Мушкетери", „Через двадцять років", Е. Жуї „Таємниці Парижа", „Спадко-
ємець Честертона", „Від темряви до світла", „Тайни інквізиції", „Графиня
Урусулан", „Робінзон", „Подорож Христофора Колумба", Х. Агаяна „Дві
сестри" та ін.

Для цієї групи поезію читав Туманян. Він дуже любив читати вірші,
особливо ж драми. Найбільше подобалась йому „Ліра Вірменії", звідки
він з любов'ю читав рядки „Саят - Нови"; залюбки читав також вірші Мікаєла
Налбандяна, його біографію, „Китайську пісню" К. Гадипі. З „Ліри Вірме-
нії" він найчастіше читав народні пісні та сатиричні вірші. Багато читав він
також В. Бархударяна, його переклади Ціллера; найбільше йому подобались
„Розбійники", „Орлеанська діва". Крім читання, Туманян любив ще слухати
казки. Вільного часу учні збирались у шкільного сторожа дяді Акопа і той
розповідав їм казки. Але найцікавіші казки розповідав майстер по ремонту
шкільних печей на ім'я Сімон. Він чудово переказував казки з „Тисячі й
одної ночі". Учні залюбки слухали ці цікаві історії. Кажуть, що Туманян часто
бував вкупі з Сімоном і дуже любив його. В Джелал - Оглах Туманян впер-
ше чує казку „Хоробрий Назар", але не від майстра Сімона, а від констан-
тинопольського лікаря, який тієї зими на короткий час приїхав погостювати
до директора школи. Довгими зимовими вечорами, зібравши круг себе дітей,
він оповідав їм ігри Ашуг - Каріба, казки та кумедні історії з пригод хороб-
рого Назара.

„Туманян страшенно любив співати, сам співав та й нас щоразу навчав
нових пісень,— говорить один з його однокласників.— З пісень я пам'ятаю:
„Наше малі сидить в ямі", „Дні дитинства", „Подув холод". Загалом він
керував нашим хором, молодші й старші збирались навколо нього і йшли
в найближчі яри, там грались, бігали, купались у річці, збирали квіти".

Любов до природи, що прокинулась у Туманяна змалку, тут ще більше
поглиблюється. Дуже часто він згадує своє село й гори. Ованес оповідає
учням про красу гір, лісів, про полювання і взагалі про гірське життя.

З голосів тварин Туманян найбільше любив жаб'яче кумкання. Сховається
часом за фортепіано й закумкає по - жаб'ячому та й перелякає багатьох своїх
товаришів. Під час святкових канікул пішки вирушав з Джелал - Огли до
Дсеха, взявши з собою всі свої підручники.

Джелал - оглинської школи Туманян не кінчає. 1883 року з наказу цар-
ського уряду закриваються всі вірменські школи, в тому числі й школа
Джелал - Огли. Туманян на деякий час повертається до свого села. Восени
1883 року батько одвозить Туманяна до Тбілісі.

„Одного холодного осіннього дня батько поклав одвезти сина в Тбілісі.
Мати була проти цього, вона говорила: „Сина мого не забирай". Вони по-
сварились. Батько не послухався матері і зробив так, як хотів. У нас був
один кінь, що називався „Храт". Ованес сів на цього коня, батько на дру-
гого, і вдвох вони вийшли на дорогу, що на Тбілісі. Мати ж подалась туди,
де жив її батько, сіла на камінь і ну плакати, що забрали її сина. Ми були
ще маленькі, пішли проводжати Ованеса, по дорозі стрибали й грались, і по-
прощавшись, вернулись додому".

Так розповідає брат Туманяна про перший від'їзд Ованеса з села.

В. Викторович

Т. Г. ШЕВЧЕНКО В НОВОПЕТРОВСЬКОМУ ЗА СПОГАДАМИ М. САВИЧЕВА

В квітні 1850 р., як відомо, по доносу прапорщика Ісаєва, в якому вказувалось на те, що Шевченко ходить у цивільному убранні, малює й пише вірші,— поета було ув'язнено, а майже за півроку вийшов присуд: перевести його під суворий догляд начальства до однієї з рот першого батальйону, що розташована була в Новопетровській фортеці, над Каспієм. Отже, 17-X Шевченко опинився на цьому другому засланні, де пробув аж до 2-VIII 1857 р., коли йому нарешті вийшла довгождана воля.

Відомості про перебування Шевченка в Новопетровському незначні, особливо ж за комендантства А. П. Маєвського. Зауважують тільки, що це були найтяжчі роки його взагалі небагатого на радості життя.

Справді, крім кількох суперечливих фраз в листуванні, Шевченко про 1850—52 роки ніде не згадує. Отже, доводиться звертатися на документальні дані та спогади учасників. Але закаспійські військові архіви систематично ще ніхто не опрацьовував та й навряд там є щось цікаве. Щодо особистих спогадів — то вірність їх викликає чимало сумнівів.

Деякі з них (спогади писаря Олексі Груновського, поручика Фролова), хоч, можливо, й вірогідні, подекуди навіть не безінтересні, але ж цілком випадкові й надто вже скупенькі. Що ж до популярних спогадів капітана Косарева й Наталі Ускової — то це джерело непевне.

Адже Ускова під час життя поета в Новопетровському була ще зовсім дитиною (3—4 роки) і нічого цікавого знати про нього не могла, користувалася ж здебільшого родинними спогадами. Але й цих спогадів вона особисто не записала, а лише переказала через Н. Зорянка.

Не краще й з Косаревим. Перш за все хто був Косарев?— Неосвічена, майже темна людина (домашня освіта), але з великими претензіями й горором, формаліст і фронтовик. Т. Г. Шевченко його не любив і ніколи в близьких стосунках з ним не був, та й сам Косарев, очевидно, справді зацікавився Шевченком лиш після голосної слави його в 60-х рр. Тому то спогади Косарева, до речі, теж почасти переказані, а почасти записані аж в 80 рр., показують нам якогось дивного, неправдоподібного Шевченка, який слухняно, майже з сльозами вислухував „отеческие наставления“ свого пильного начальства.

Найцікавішою й найближчою для Шевченка людиною була в Новопетровському Агата Омелянівна Ускова — дружина другого, по Маєвському, комен-

данта — І. О. Ускова. Вона то й допомагала своїми листами О. Кониському скласти розділ про Шевченка на Новопетровському засланні. Але чомусь, можливо через інтимні мотиви (адже Шевченко був закоханий в неї), її спогади ніби недосказані, неповні. І вони не дають нам відчутти справжнього поета-засланця, хоч і допомагають уявляти оточення, де він перебував.

Але спогади Ускових стосуються виключно 1853 — 57 рр. Що ж було до цього нам майже невідомо.

Втім, року 1884-го в №№ 53 і 54 новочеркаської газетки „Казачий Вестник“, видруковано було спогади М. Ф. Савичева: „Кратковременное знакомство с Т. Г. Шевченком“, що малюють життя Т. Г. Шевченка в Новопетровському 1852 р. Але ці спогади так і лишилися невикористаними. Не знає про них навіть автор відомого покажчика „Шевченко в литературе и искусстве“ М. Комаров, так само, як і жодний з його рецензентів і продовжувачів. Лише київська „Заря“ року 1884-го в числі 127-му з приміткою: „В „К. В.“ печатаются небезинтересные статьи г. Савичева, напоминающие эпоху, в которую был сослан малорусский поэт Шевченко“, передрукувала невеличкий уривок (33 рядки) з цих спогадів.

Уривок з „Зарі“ Комаров, очевидно, бачив, бо занотував його в своїй книжці за № 290 (1884 р.) під назвою „Из воспоминаний о пребывании Т. Ш. в Новопетровском укреплении“, а в ранішому покажчику „Биб. указателю материалов для изучения жизни и творчества Т. Г. Шевченка“ („К. Ст.“ 1886 р. №№ 39 — 41) під № 239. Оце і всі відомості про долю Савичевих спогадів.

Але хто ж такий Савичев і яку вагу мають його спогади? На жаль, наші дані не повні. Пощастило тільки дізнатися, що Микита Федорович Савичев народився 1821 року, з походження уральський козак. Скінчивши 1838 року місцеве повітове училище, він вступив до війська полковим писарем, згодом дослужився до військового старшини. Помер десь наприкінці XIX століття.

З молодих років Савичев багато читав, вештався по різних країнах і взагалі придбав чималі знання з літератури, історії і мистецтва. Навчився навіть непогано, як на аматора, малювати. В 60 — 80 рр. він виступає й на ниві літератури, спочатку, як етнографічний дописувач — місцевий уральський краєзнавець, а далі, як поет та повістяр. Друкувався здебільшого в „УВВ“, іноді в „Іллюстр. Газете“, „К. В.“, „Туркестанских Ведомостях“.

Військово-патріотичні поеми й вірші Савичева не цікаві (наслідування кавказських та південних поем Пушкіна). Що ж до його картин козачого побуту та спеціальних статтів з історії уральської колонізації, освіти, взаємин з киргизами, рибальства й конярства (Савичев був великий фахівець цього діла), то вони подекуди мають цінність навіть за наших часів.

Майже повний реєстр Савичевих писань можна знайти в покажчику Н. Бородіна „Обзор литературы об уральском козачьем в - ке“ — „УВВ“, 1883 р., № 31 і в додатку до нього в № 28 за 1885 рік.

Деякі свої статті („Картины из быта уральских козаков“ — „Іллюстр. Газ.“ 69 р. №№ 1, 3, 4, 5, 6, 7, 10) Савичев сам же й ілюстрував. Отже, ми маємо нагоду пересвідчитися в малярських здібностях цього талановитого уральця.

Про Шевченка Савичев чув ще 1849 р., будучи на Звенигородщині, і так зацікавився ним, що при першій же нагоді поїхав в Новопетровськ. Перебував тут він, як гість, 3 місяці (від пароплава до пароплава) і хоч

грохи прикрасив сумне життя поетове переказами про Кирилівку, уральських його приятелів тощо. Став Савичев в пригоді Шевченкові й тим, що подавав йому кілька олівців для малювання, дістати яких в Новопетровському не можна було ні за які гроші.

Приятеливання Савичева з Шевченком не урвалося й по 1852 р.: вони листувалися після цього ще якийсь час і бачилися вдруге в Москві 1858 р. Щоправда, це була холодна зустріч, можливо через те, що Савичев показав собі не дуже то акуратним щодо приятельських доручень, а, можливо, й справді, як пояснює Савичев, за шість років надто вже обоє перемінилися.

1 травня 1854 року Шевченко переслав з Савичевим листа Бодянському, в якому прохав останнього вислати йому книги. Але Савичев не поспішав з виконанням доручення, й Шевченко 20-III-58 р. записав у щоденнику: „Расспросил у будочника дорогу к почтамту и поплелся тихонько к Мокрецькому. Отдохнув у него, полюбовался эскизами незабвенного друга моего покойного Штернберга и пошел к уральскому казачине Савичу. Взял у него „Летопись Величича“, которую он получил от О. М. Бодянского два года тому назад для пересылки (мне) и держал у себя сам не знает с каким намерением. От Савичева зашел в харчевню...”

Після цього приятелі вже більше не бачилися. Така історія знайомства Савичева з Шевченком. Тепер звернімося до його спогадів. Читач пересвідчиться, що це ледве не найцікавіші й докладніші спогади про перебування Шевченка в Новопетровському. На жаль, охоплюють вони недовгий час. Проте дуже добре, що писала їх людина освічена й розумна, людина, що могла зрозуміти Шевченка й піднятися до його культурного рівня, далеко вищого, ніж рівень капітанів Косаревих, Ускових тощо. Подруге, писала ці спогади людина, що умисне приїздила в Новопетровськ, щоб познайомитися з Шевченком¹, певна річ, пильно придивлялася до його життя. Отже, спогадам Савичева можна йняти віри.

Справді, звіряючи їх з цілком вірогідними даними, ми майже не знайдемо тієї плутанини й неточності, що аж рябіють в спогадах Косарева й подібних йому.

Лише Савичеві спогади дають нам відчутти справжнього Шевченка, незламного в своєму великому нещасті. З „Кратковременного знаомства“ дізнаємося також про деякі маловідомі досі факти з Шевченкового життя.

На нашу думку цікаві рядки про взаємини Шевченкові з простими солдатами (про це ми знали небагато) й поводження його в офіцерському товаристві. Небезінтересний і факт про зносини поетові з петрашевцем О. В. Ханиковим — адже гурток Петрашевського покладав на революційну акцію Шевченкових віршів великі надії. Цікаві також відомості про участь поетову в Мангішлакській експедиції, про те як і де малював він в Новопетровському, дані про невідомий портрет Савичева.

Читаючи спогади М. Ф. Савичева, треба мати проте на увазі, що писала їх все ж людина далека від Шевченкового світогляду, яка й не залежно від свого бажання могла прикрасити оточення, в якому довелося жити Т. Г. Шевченкові в роки заслання.

КОРОТКОТРИВАЛЕ ЗНАЙОМСТВО З ТАРАСОМ ГРИГОРОВИЧЕМ ШЕВЧЕНКОМ

(Розповідь офіцера Уральського козацького війська)

Про Тараса Григоровича я вперше почув на Україні, куди потрапив у Уральським козачим № 6 полком, що був командирований 1849 року до діючої армії в Угорщину. Та поки полк наш ішов до своєї мети, угорська війна закінчилась і нас поставили на квартирі по містах і селах Київської та Волинської губерній. Штаб нашого полка перебував в м. Звенигороді. Я був при штабі полковим писарем. В Звенигородці в одній веселій бесіді я почув розмову про Шевченка: сперечалися про його місцеперебування в той час. Один з учасників розмови звернувся до мене й сказав: „Ця людина, що про неї ми зараз говоримо, має бути у вашому краю — біля Аральського моря, і ви можете з нею побачитися“.

Судячи з такого загального географічного визначення місцеперебування Шевченка, я не плекав надії побачити його, але попросив розказати мені, що це за людина була. Співбесідник охоче і з особливим теплим почуттям розповів про Шевченка, як про славетну людину. Із всього сказаного я дізнався, що він живописець і поет з кріпаків пана Енгельгардта, і за один свій твір відданий в солдати і засланий кудись в Оренбург. Спостерігаючи, з яким захопленням говорять про Шевченка, мені стало соромно, що я раніше нічого не знав про нього.

У вересні 1850 року один з наших офіцерів квартирував з 10 козаками в с. Кирилівці, недалеко від Звенигородки; він запросив мене погостити у нього, „щоб поділити нудьгу“. Я прожив у нього три доби досить весело, по нашому, але не знав, що Кирилівка є батьківщина дитячих років Тараса Григоровича Шевченка, і ніяк тоді не передбачав, що дізнатися про це мені доведеться від нього самого.

1851 року полк наш повернувся на батьківщину. В Уральську я зустрівся з людьми, що особисто знали Шевченка. Це були офіцери, що служили на Сир-Дарії. Тоді ж я дізнався, що Шевченка переведено в Новопетровське укріплення (тепер Петро-Александровськ), в склад тамтешнього гарнізону. Весною 1852 р. командир батальйону № 1, розквартированного в Уральську, майор М. запросив мене поділити з ним подорож до Новопетровська — „за для компанії“. Він їздив туди кожної весни ревізувати роту свого батальйону. Я не думав, щоб ми в подорожі могли б скласти один одному приємну компанію, але згадав, що там перебував Шевченко, і думка побачити його, по знайомитися з ним змусила мене прийняти запрошення майора М.¹

Знайомі Шевченкові, довідавшись, що я їду з М. в Новопетровськ, надавали мені листів і різних словесних доручень до Т. Г. Це були три молоді поляки, із конфірмованих, за їх висловом, і четвертий А. В. Хаников, оди-нутий в „сермяжну броню“ в справі Петрашевського. Хаников невдово-

Примітка. Текст спогадів переклав Іван Сенченко. Ред.

¹ За батальйонного командира у Шевченка був майор Львов, а заступником Михайло-ський. Можливо, Савичев про нього й згадує.

перед тим був надісланий до Уральська із Оренбурга на зміну А. Н. Плещеву, що був викликаний до Оренбурга¹.

В Гур'єв ми приїхали з майором М. 1 травня, і прождали три дні з Астрахані пароплава, що робив кожного літнього місяця по одному рейсу до Новопетровського повз Гур'єв, де він забирав пошту. Нарешті ми пливли на пароплаві „Астрабад“ по ледве помітних хвилях мутнозеленого Каспія. Був чудовий ясний вечір. Другої доби опівночі пароплав кинув якор в Новопетровській бухті. Голосний довгий гудок підняв нас з ранішнього сну. Ми з палуби побачили Новопетровськ, освітлений першими проміннями сонця. Кріпость від берега моря далеко, на високій горі, відокремлений від моря піскуватою низиною. Годині о 8 ранку по нас приїхали дві тройки, впряжені в довгі й широкі тарантаси. Капітан-лейтенант Дубинський (що служив колись на славетно загинулому біля берегів Норвегії кораблі „Інгермаклябед“), мічман, майор М. і я поїхали до кріпості. Для М. завчасу була приготовлена квартира, що була і моєю. Ми об 11 г. пішли представитися коменданту. Це був лагідний і розумний підполковник Маєвський. В коменданта були наші моряки і кілька місцевих офіцерів. Подали щедрий сніданок. „Кличте Шевченка“ — сказав комендант.

Денщик відповів, що він пішов додому. Я дізнався, що Тарас Григорович в цей час навчав на другій половині будинку дітей Маєвського і, закінчивши заняття, пішов.

Після сніданку, переодягшись на квартирі, і забравши листи до Шевченка, я пішов до нього в товаристві прапорщика Михайлова, що взявся показати мені мешкання Т. Г., і ми прийшли в казарму. Казарма, як казарма — довга будівля з низькими нарами по обох боках, з маленькими, але густо розташованими вікнами майже під самою стелею. Підлога була земляна, ледве змочена для охолоди, яка ще навівалась через відчинені вікна. Солдатів небагато було в казармі: хто був на роботі, хто в командировці по службі. Ми пройшли до кінця будівлі і побачили в кутку людину, що лежала на нарах, заглибившись в книгу. Це і був Шевченко. Коли ми вже підійшли досить близько, він підвівся, зирнув на мене, потім запитливо на Михайлова. Останній відрекомендував мене, сказавши: „От людина, що хоче бачити тебе“. Шевченко встав і попросив нас сісти біля себе. Я передав йому привітання від уральських його знайомих і передав листи, що їх Т. Г. поклав в кишені своїх широких штанів. Шевченко був, відповідно до літнього становища, в сорочці, не з тонкого полотна, а з казенного. Він здався мені не вище середнього зросту; він був міцно складений, круглолидий, рум'яний, з рябуватим обличчям, сірими очима, тоді досить одвертими і ясними; на голові мав лисину. На лівку його був нетовстий тюфак, накритий рядном, подушка з не зовсім свіжою наволочкою, — взагалі не помічалось ні найменшого комфорту в його казарменному притулку; не було у нього ні стола,

¹ Листи ці до нас не дійшли. Щодо поляків, то це хтось з тих засланих, що були в Оренбурзі. Ф. Лазаревський пише: „Ближе всех он (Шевченко) стоял к Б. Залескому, Сераковскому, Я. Станевичу, Турно, Зеленко и Аркадию Венержановскому“ (Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченке“. „К. Ст.“ 1899 р., кн. 2, 158). До цього ж гуртка належали Т. Вернер — Шевченків товариш по Аральській експедиції та аптекар Цейзик.

Ол. Плещеева теж, як відомо, засуджено було в справі Петрашевського. Шевченко з ним листувався.

ні стільця. Та цих меблів і не було потрібно йому з особливих причин: йому, як чути, та й сам він казав, не дозволено було давати в руки ні пера, ні олівця, ні паперу.

Я сказав Шевченкові, що мені треба передати йому дещо від знайомих і прохав його прийти до мене, коли завгодно, але він запропонував мені зайти до нього годині о 5, після обіду, коли спаде денна спека, щоб прогулятися в полі, поза кріпостю. Коли я прийшов до нього в призначений час, то знайшов його в тому ж самому вигляді — лежачим, з книгою. Він встав, поклав книгу на полицю над головами, де лежали ще книги і став одягатися. Поки він брав кисет, табак, застібав на три наявні гудзики коротеньке парусове пальто, я взяв з полиці одну з книг. Це були історичні драми Шекспіра в перекладі Кетчера.

Ми вийшли за ворота кріпості, спустились в долинку і підійшли до стрімкої кручі, покритої величезними уламками черепашкового каменю і, піднявшись на висоту, сіли між цими уламками на покритій мохом наносній землі. Перед нами слався синій Каспій. Тут я передав Т. Г. все, що мені було доручено. Це були вісті про досить одноманітне і майже безмістове життя буття його знайомих. Якось в розмові я випадково сказав, що був на Україні. Він спитав де саме я був, і дізнавшись, що в Звенигородці, зразу ж спитав, чи не був я в Кирилівці.

Я відповів, що був.

— А чи бачив ти там пан - отця Кирила? — спитав він, пильно дивлячись на мене.

Я ствердив.

— А брата мого Микиту бачив?

— Ні, — кажу, — не знав.

— Та скільки ж часу ти там пробув?

— Три доби, — кажу.

— Ще кого знав там?

— Був у дяка в гостях...

— Ну от тут живе і брат Микита.

— Можливо, — кажу, — нас там багато було гостей, як би я дізнався, що серед них був і брат ваш Микита.

— Е, залиш, будь ласка, це „ви“... А ще козак... Але ж Кирилівка моя батьківщина... Ну, кажи, як ти там жив і що робив.

Я став розповідати, як у отця Кирила, шановного старця, ми були на іменинах і частували його імпровізованим нашвидко оркестром із трьох козаків, як цей оркестр вигравав, а паничі й панночки - попівни танцювали до упаду під відчайдушну музику із скрипки, бандури та бубона, і про інше. Шевченко слухав з такою напруженою увагою і радісною цікавістю, що треба було це бачити, а не чути в розповіді. Кінець - кінцем він реготався до сліз з моїх оповідань. А втім, коли взяти до уваги всю простоту, вільність, безоглядність гулянки, про яку я розповідав до найменших подробиць і те, як все це було близьке серцеві опального Шевченка, то не дивно, що він був у захваті від розповіді, що нагадала йому про далеку й кохану батьківщину. Наприкінці розповіді він зітхнув і сказав: „А все ж не гаразд, що ти не знав мого брата Микити“. Потім примусив мене розповідати те ж саме і переривав мене різними запитаннями, навіть спитав у кого ми з то-

варишем квартирували. Але тому, що я забув прізвище господаря, то він прохав пригадати, чи нема чогось особливого в тій садибі. Я згадав, що в городі було єдине й величезне дерево, з вершини якого ми збивали останні груші, кидаючи на них палками.

— Знаю, знаю,— вигукнув Шевченко, назвав господаря, додавши, що й сам полював за 'грушами, залазючи на те дерево, що більшого й старішого за те дерево немає в Кирилівці і що воно було таким і в дні його дитинства (в 1852 р. Шевченко рахував собі 42 роки)¹. Закінчилося тим, що випадковістю свого перебування на Україні я зарекомендував себе Т. Г. щонайкращим способом і став для нього цікавою людиною вже через те, що був в його рідній Кирилівці.

Так просиділи ми до присмерку і пішли в кріпость. Шлях нам лежав повз квартиру ротного командира, де світився вже яскравий вогник і шумливо розмовляло кілька офіцерів; вікна були розчинені. Господар дому побачив нас і покликав до себе покуштувати „чихирю“², щойно привезеного з Астрахані. Тут я побачив, як всі поводитись з Т. Г. люб'язно. Він же був не надто балакучим, але мав вигляд людини не зайвої, і його присутність поміж офіцерами була помітна. Не зважаючи на те, що він був якось зосередженим в собі, ніби то відлюдкуватим, але при всьому тому був симпатичний і всі його любили; але більше любили його солдати. Шевченко не відокремлював себе від солдатського середовища і жив з солдатами по-братському, просто. Солдатам це було до вподоби тим більш, що вони усвідомлювали в ньому культурну людину, співчували його незручному становищу, і за його людське з ними поводження відплачували йому тим, що в присутності його не виявляли ні солдатського цинізму, ні, взагалі, казарменних вихваток, посилені надто відрізаним від світу життям в стінах укріплення. Перед Шевченком солдатик був безпосередньою чистою і щирою людиною.

З тої любові і поваги до Шевченка, які він так просто і нештучно набув, я був певен, що він мав більш широкий вплив на солдатів і міг би скористатися ним для більшого очоловічення їх, з інтересу, властивого розумній і благородній людині, але розумів, що його добре, безкорисне діло було б витлумачено зовсім з протилежного боку, поціноване як шкідливу пропаганду. Однак, іншого солдатика, що бажав навчитись грамоти, він, і то потайки, навчав азбуки — не більше.

Ми домовились з Шевченком бачитися після обіду, бо з ранку у нього були уроки для дітей коменданта. Наступного дня ми пішли гуляти і, звичайно, за кріпость. Т. Г. цього разу завернув до вірменської крамниці, де, між іншим крамом, продавалось вино і горілка; останньої він взяв пляшку і сказав: „ходімо тепер на одне моє укохане місце“, і ми пішли вниз до підніжжя тієї висоти, на якій стоїть кріпость,— в бік до моря. Ми йшли вздовж прямовисної стіни заввишки щось сажнів із тридцять; вся ця громада складається цілком з черепашкового каменю. Шевченко звернув мою увагу на паралельні смуги, що йшли вздовж стіни, на висоті сажнів 15 над рівнем моря. Лінії ці строго горизонтальні у вигляді смуг сажнів на три завширшки;

¹ Помилка — Шевченко народився 25 лютого ст. ст. 1814 р. Втім, можливо, Шевченко сам помилявся, адже це трапляється з ним не раз.

² Чихир — просте столове вино з кавказького винограду.

смужки покладені не на однаковій ширині одна від одної, деякі з них означаються заглибинами, ніби вирізані, інші рельєфно виходять назовні і складаються з осадку. Смуга урізноманітнюється темними плямками, розташованими не зовсім горизонтально. Ці заглибини, дірки, просто нори, які рани будують в ярах. Не залишається сумніву, що на цій висоті колись був рівень моря. Риси, утворені в стіні, показують поступове зниження морських вод. Мимоволі ми стали перед запитанням: коли тут було море і куди воно поділось? Шевченко подав кілька геогностичних зауважень (забутих мною), якими наділила його вчена комісія, що приїздила досліджувати півострів Мангیشлак і якої він був членом з обов'язками рисувальщика, але секретно.

Ми ввійшли в ущелину черепашкової стіни¹ і посідали серед камінних уламків. Шевченко знову примусив мене розповідати про життя на Україні до найменших подробиць і слухав цього разу задумливо. Врешті розповідь моя вичерпалась, я замовк, мовчав і Шевченко. В цей час віяв легкий західний вітер і приємні звуки від припливу хвиль на низький пісчаний берег доносилися до нас здалека. Дворогий місяць скромно світив з синього неба; був присмерк прекрасного травневого вечора, під впливом якого ми могли тільки мовчати. Шевченко, після довгого мовчання, продекламував, ніби про себе, вірш українською мовою, очевидно свій власний. Змісту тепер не пам'ятаю, але згадувалось море, „хвилі і хмари“². Уже опівночі ми повернулись до кріпості. Коли ми наблизились до відкритих воріт кріпості, вартовий здалеку обізвався до нас, крикнувши: „хто йде?“. Шевченко, проти моєї сподіванки, голосно відповів: „чорт!“ Вартовий упізнав голос Т. Г. і приємно усміхнувся. Цей жарт здався мені винятком з тієї загальної поведінки, якої звичайно тримався Шевченко. Але гадав і те, що він хотів сказати вартовому щось приємно - грубувате, в його дусі, і солдат відгукнувся посмішкою. Раз ми пішли на „горід“. Недалеко від фортеці є долина з сприятливим наносним ґрунтом — єдина оаза навколо фортеці. Комендант Маєвський засіяв її різною городиною і навколо насадив дерев — верб та тополів, привезених з Астрахані. Дерева були тоді ще молодими й ріденькими, але тут в свята відбувалися гулянки кріпосної аристократії. По дорозі на город ми зайшли до вірменських крамниць і запаслися дарами Вакха. В городі ми влаштувались в легенькій альтанці, куди з'явився сторож городу засвідчити свою повагу і запропонувати свої послуги Тарасу Григоровичу. Шевченко попросив його принести редиски, бо це тільки й було спілого в городі. Дідусь приніс вибіркової редиски і від щирого серця, подаючи її, промовив: „Це тільки для вас, Т. Г., а то в житті не дав би нікому“. Шевченко дав йому шкляночку горілки, поговорив з ним трохи і тихо кинув головою; дідусь пішов з миром. Тут я побачив ще людський екземпляр, щиро прив'язаний до Шевченка³.

¹ Черепашковий камінь, використовуваний в Новопетровському на будівлі — на фундаменті під дерев'яні будівлі; башти, фортеці, стіни теж були викладені з цього каменю. Його незабаром після здобуття розпилюють на великі камені, бо він тоді м'який, а в міру перебування на повітрі твердіє. На ганку одного будинку висічено з черепашнику два леви каменяряського виробу. Шевченко пожартував з цієї скульптури, сказавши: „тут потрібен напис: „се леви, а не собаки““.

² Може „і небо невміє і заспані хвилі“...

³ В опису взаємин Шевченка з солдатами й життя його в фортеці у Груновського взагалі багато спільного з Савичевим.

Від запитань про минуле життя Шевченко безцеремонно відмовчувався, ніби не чув запитань. Але на городі докладно розповідав про своє життя художника в Петербурзі. На жаль, я багато чого забув, пам'ятаю лише взагалі, що це було перебивання „з хліба на квас“. Але траплялись у нас і сніжки,— казав Шевченко,— коли мені або Василь Штернбергу (якого він іноді називав і Васенька) щастило написати портрет з якогонебудь купця або художника. Тоді ми винагороджували себе „за всі голодні дні“. З Штернбергом у Шевченка була найтісніша дружба; говорячи про нього, він часто подавав: „правдива душа“. Шевченко зрадів, як приймний несподіванці, коли я сказав, що бачив Штернберга в Уральську влітку 1839 року.

— А, то він мав щастя складати альбом для імператриці Олександри Федоровни,— зауважив Шевченко,— і подорожував по Росії. Ми згадали про те, як Штернберг пішов з В. А. Перовським в хівінський похід, не витримав суворої зими, захворів, був одісланий назад до Оренбурга і, незабаром, в Італії закінчив своє існування.— Шевченко говорив багато хорошого про К. П. Брюллова, як про художника і людину. Але не пам'ятаю чи був Т. Г. учнем Брюллова, чи другого якого професора, не знаю й тепер, а дошкі під руками нема¹.

І обидва ми не знали, що саме в той час Брюллов, залишивши острів Мадеру, повільно умирав в околицях Риму.

Шевченко, довідавшись, що я дещо маюю, порадив з'їздити до Разуманівського саду, верст за 7 від кріпості, але сам чомусь відмовився їхати туди. Я поїхав. Замість саду я побачив щось вражаюче своєю дикістю й оригінальністю. Величезні уламки скель, нагромаджених одна на одну, спускаються в мальовничому безладді з 50-саженної вишини на пласке узбережжя моря, яке безмежною площиною йде в далечині. Це яровище, утворене протягом віків стіканням снігової води з Мангішлакського плато. Зсуви каміння, глибокі яруги, порослі кущами, цікаві саме своєю хаотичністю, а красива градація тонів різних нашарувань скель цікава для малярів і для геогноста. На одному з маленьких майданчиків, натурально обгородженому з трьох боків камінним парканом, стояло три великі дикоростучі тутові дерева; кілька грядок з квітами, молодий виноградник на патичках, місток через щілину, кілька лавочок — ось увесь сад Разуманова, названий прізвищем одного багатого купця, що відкрив і уподобав цю місцевість. На завершення Мангішлакського пейзажу, внизу видніється скеля, схожа на ченця в рясі й клобучі, чому й прозвана „ченцем“.

Я зробив кілька абрисів з цієї місцевості і подав їх на розгляд Шевченкові. Він зауважив мені, що я захоплююсь деталями і випускаю з уваги ансамбль. Це зауваження стало мені добрим уроком. Шевченко обіцяв мені наступного дня показати свою працю. Я нетерпляче чекав цієї години. Нарешті ми на городі; з нами продукт вірменської крамниці, редиска, і під рукою у Т. Г. портфель; він його не поспішав відкривати, але коли відкрив, я впився очима в перший малюнок. Він являв середину киргизької кибітки. Під стелею кибітки вроблене руське вікно, що пропускає сонячний промінь, відбитий мікроскопічними пилинками. Зрозуміло, що вікно було в натурі пристосоване для того, щоб художникові давалось вигідне освіт-

¹ К. П. Брюллов дійсно був учителем Шевченка.

лення зверху. Під вікном за столиком сидить покритий полутонами, як аксесуар, сам Шевченко з рейсфедером в руці (а не з пензлем), з пишно спрямованим поглядом на „натуру“. Натура ця стояла посередині кібідки, — мужчина напівголений, в шкіряних киргизьких шароварах, спиною до глядача. Художникові, що згадав у степу про академічні заняття, знадобився торс... Вже ж і побудував він цей торс! Малюнок зроблено сепією, на кольоровому папері, а білки кинуті китайськими білилами.

За натурщика правив поручик Турно, член Мангишлакської вченої експедиції¹.

Другий малюнок так само був зроблений сепією: до мальовничої української хати - шинку, що стоїть на розі вулиці, два солдати привели двох арештантів, закутих в кайдани поодиноці, і вкупі один з одним. Один із солдатів зайшов в корчму, а другий, спершися рукою на верхній косяк зовнішніх дверей, стояв спиною до глядача, ждучи чарки горілки від товариша. Він покосився на спочиваючих біля стіни арештантів. Це були — один великорос, другий — циган. На вулиці, в глибині дальнього плану, з'явилася група мандрівних циган, що являли собою вакханалію: бубон, скрипка, скорморозна пісня, відчайдушно танцюючі жінки — все це було в розпалі. Арештант циган, вражений рідними звуками волі, рвонувся і виставив голову за ріг хати; але разом з тим він потяг за собою товариша, що аналогічно переслідував в своєму одязі паразитів. Загриміли ланцюги і потривожений арештант злісно дивився на цигана, а караульний солдат звернув на шум увагу, що виявилось в повороті голови. І все. „Але як це зроблено! Композиція, експресія в фігурах, чистота і привабливість малюнку, розташування тіней — задрісні!“². Згодом доводилось мені бачити багато творів, але таких траплялося небагато. Гідним суперником Шевченкові міг бути із наших — чудовий рисувальщик - жанрист Штернберг, і то не в акварелі, а в олівці. Пізніше мені трапилося бачити дві акварелі фарбами роботи Шевченка: два жіночі портрети — один поясний, другий по коліна; ще пізніше бачити акварелі К. П. Брюллова і, судячи з манери того й іншого, гадаю, що Шевченко був учнем Брюллова, або його щасливим наслідувачем. Ще в портфелі Шевченка були етюди кам'яних ярів, кам'яних зсувів і груп товстих дерев. Я попросив подарувати мені один з етюдів на пам'ять, але Шевченко сказав, що малює мій портрет на пам'ять про себе. Я був у захваті від цієї обіцянки. Через кілька хвилин він сказав мені: „Тепер ходімо до Федора Юхимовича, доброї людини“³. Ми пішли. Недалеко від городу і кріпості, ніби в одній з вершин рівностороннього трикутника, стоїть досить висока, крута і майже конусоподібна скеля. В ній вирубали сходи зигзагами, щоб було зручно ходити. На вершині скелі на невеличкому майданчику був дворик з низенькими кам'яними стінами, казарма для десятка козаків і в ній, окремо, дві кімнати для офіцера. З стіни дивилася неімпонуючого

¹ Малюнок, про який згадає Савичев, відомий під назвою: „У киргизів“. Належав він В. М. Лазаревському.

Репродукцію див. у виданні „Малюнки Т. Шевченка“, СПб, 1911 р., в I т., № 9 і в журналі „Сяйво“ 1914 р., № 2. Опис є також в „Каталогі музею українських древностей В. В. Тарновського, Б. Гринченка“, 1900, т. 2, № 514.

² Щось подібне до цього описано в цьому ж таки „Каталозі“ під № 306.

³ Мабуть, офіцер-козак, а хто саме — невідомо.

налібра гармата, отвором чомусь на фортецю. Все це називалось батареєю № 1. Звідціль виднілися верхів'я сусідніх гір, як на долоні вимальюнувався на піскуватуму березі ряд дерев'яних хат „поселенців“, відкривалася вся фортеця. Ми зупинилися в дворику, щоб перевести дух після сходження на гору, дивилися на оточуюче. Мені, новаку, подобалось це оточення, але я подумав, що через два місяці мені все б це набридло на тих обставин, на які тут засуджені люди. Я не втримався, щоб не спитати Шевченка: „А що Т. Г., чого доброго, тобі набридли тут всі краєвиди“. Він своїм звичаєм нічого не сказав на це, ні словом, ні виразом обличчя.

Тут і жив Ф. Ю. „добра людина“; до нього ми й прийшли по стомлюючій кручі. Господар зустрів нас радо, як добра і при тому нудьгуюча людина. Він відразу ж наказав робити пельмені; їх взялася готувати ціла команда козаків. Цю страву, відому у Східній Росії, ми запивали астраханським чихирем, який незрівняно кращий за всі, прикладом ярославсько-соболевські лафіти, тому, що був натуральний.

Шевченко був в доброму настрої. Від нього сипалися втішні анекдоти й оповідання. Таким веселим я його не бачив раніше; йому захотілось викликати і господаря, з натури мовчазного, на розмову і розбуркати його. Останній був старосвітський офіцер, старообрядець, хоч досить індіферентний. Шевченко став йому оповідати з домішкою поетичних прикрас про подвижницьке життя старовірів на Вітці¹ і в Стародубі, як про діла незаперечні і розворушив добру людину, викликав його на спірку і, кінець-кінцем, змусив відчувти втіху древнього благочестія. Ми просиділи за північ і заночували на гостинній батареї. Вранці Шевченко попросив послати козака попередити коменданта, що не прийде на уроки. Його нестримно тягло до малювання, в чому він давно не практикувався і не одвертав душі від нудьги бездіяльності. Після чаю він взявся за мій портрет², наперед закривши одне вікно, а в другому залишивши світло лише у верхній частині. До обіду були зроблені абрис і прокладка. Пельмені перервали роботу; вони вийшли кращі за вчорашні, що примусило Шевченка визнати, що пельмені непорівняно краща страва, ніж вареники його рідної Хохландії. Ці ж пельмені, політі чихирем, навернули нас до сну після обіду. Ми гаразд виспались; після чого Шевченко підтушував ранішню роботу, підчистив контури і портрет був готовий. Він зберігається у мене до цього дня.

Під час малювання я побачив, що в рейсфедері у художника вложено такі малі рештки олівців, що вони ледве трималися. На мое зауваження Шевченко сказав: „це огарки олівців, а цілих у мене мало і я їх бережу, тому, що нема де їх взяти“. В наслідок цього я віддав йому свої олівці, скільки у мене їх було, з чого він був дуже задоволений. Взагалі, живучи в кріпості, Т. Г. мав скруту в першу чергу на гроші, а потім на книги, які не можна було дістати і за гроші. Комендантська маленька бібліотека була прочитана; загальноофіцерської бібліотеки не було. Читав він лише те, що надсилали йому знайомі з Оренбургу, а це було не часто.

¹ Містечко на Гомельщині. Засновано втікачами-розкольниками ще за царя Олексія Михайловича. Колись центр поповщини. З Шевченка взагалі був добрий знавець розкольникського побуту.

² Свої приладдя до малювання Шевченко зберігав на цій батареї у „доброго чоловіка“.

Раз Шевченко запросив мене на 8-му годину вечора на флагшток, де він мусив був відстояти на варті до півночі. Шевченко був звільнений від усіх казенних робіт і навчань, але чергу бути вартовим він хотів відбувати сам, навіть напрошувався іноді відстояти за когонебудь на варті.

Я прийшов в призначений час на умовлене місце. Пост цей був неважливий (чому згодом і скасований) і Шевченко поставив рушницю, сів на огорожу, чекаючи мене. Ми просиділи до півночі. Тепер рішуче не пам'ятаю, про що ми тоді говорили; мабуть нічого особливого. Коли на гауптвахті пробила 12 година, Шевченко взяв рушницю, сказав, що йому на зміну ніхто не прийде і ми пішли додому. Тоді був час тихий і безпечний, і тому деякі належні вимоги по службі в кріпості були зайві.

Ніколи Шевченко не обізвася жодним словом скарги на своє становище, ніколи я не бачив його сумним, зажуреним. Він був фізично міцний, рум'яний, погляд у нього був завжди ясний і одвертий. Правда, в ньому присутня була майже безперервно якась думка, але думка ця була тиха, вона так би мовити живила і підносила його дух. Іноді можна було подумати, що він слухає співи сфер: так заносила його звична і світла думка в обшири, йому одному відомі й приступні. Треба гадати, що в ньому відбувався поетичний плін, який правив йому щитом проти нападів гіркої дійсності.

Ніколи не чув я від Шевченка розмови політичної чи навіть з політичним відтінком. Можливо, він не любив розмов про політику — цієї хиби багатьох людей. Він тоді здавався мені скритним, але тепер я гадаю інакше: він не міг розкритися передо мною цілком. Я був молодий, і при тому, не був розвинений ні науками, ні досвідом життя. Можливо він щадив мою невинність.

Шевченко дуже турбувався тоді вирішенням вищого начальства, якому було подано на висновок бажання опального художника написати олійними фарбами, безкоштовно, образ „воскресіння Христового“ для місцевої церкви. Згодом, через місяць, Шевченко писав мені в Уральськ і гірко журився, що відповідь про цю ікону прийшла негативна.

Прийшов час, коли нашому кораблю треба було повертатися назад, але комендант вмовляв капітана залишитися на кілька днів до його іменин: п. Дубинський не погоджувався, але на щастя Маєвського, тут наспів капітан-лейтенант (забув прізвище), командир пароплава, що крейсував по всьому східному Каспійському берегу, борючися з туркменами — морськими розбійниками — і незабаром поклавши край їхньому нахабству. Цей капітан залишився до іменин, умовив і Дубинського залишитися, крім того наділив коменданта двома дюжинами шампанського, бо курсовий човен останнього, надісланий в Астрахань по добавку шампанського, через супротивні вітри, не міг прибути вчасно до укріплення.

На іменинах коменданта було весело і приємно: зійшовся самий теплий народ... Шевченко саяв. Ми сиділи з ним по обидва боки вірменського священника, що приїхав правити християнські треби до вірменів, які жили в укріпленні. Це була на диво розумна і освічена людина, не католик, а грегоріанець, і говорив російською мовою досконало. Шевченко жваво розмовляв з ним. Своєю чергою і він дуже зацікавився Тарасом Григоровичем. Мені було що послушати і поблизу і навколо.

Ми, гості з господарем, числом рівно 12 чоловіка, засіли за стіл об

11 годині ранку, а встали за столу о 12 годині вночі. Тройки з довгими і широкими тарантасами були наготові. Сіли всі й поїхали на пристань. Вірменський священник і Шевченко були вкупі. Всі ми попрощалися з теплими та щирими поділками, похитуючись від остаточного впливу шампанського, яке забрело і на пристань. Нас, морських мандрівників, — о, життя російське! — перевезли напівсонних човнами на пароплав, а сухоходьних — зовсім поснулих — довели додому тройки з довгими і широкими тарантасами.

У капітан-лейтенанта були розведені на пароплаві пари, а капітан „Астрабада“ звелів підняти якор на світанку.

Побачився я з Шевченком в Москві взимку 1858 року, в академіка А. Н. Мокрицького¹. Тараса Григоровича не можна було пізнати і я, лише придивившись, упізнав його. Жовто-зелений, у зморшках, худий, похнюплений, убитий фізично й морально... Ні він, ні я не могли, як слід, приступити один до одного... Обірвалась десь поетична струнка, пододала важка дійсність ніжну натуру... Більше не бачив я Тараса Григоровича.

Микита Савичев.

¹ За щоденником стівся Шевченко з Савичевим 20-III 1858 р. і не в Мокрицького, а в самого Савичева. В тім, може, це була не перша зустріч. А. Н. Мокрицький в Москві дійсно мешкав і Шевченко бував у нього.

ГОТУВАННЯ ДО ЮВІЛЕЮ ШЕВЧЕНКА В КОМІТЕТІ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

Великий народний поет Т. Г. Шевченко широко відомий не тільки на Україні, а й далеко поза її межами. Такої немирущої слави зажив Шевченко, з одного боку, завдяки своїй геніальній обдарованості і, з другого — завдяки тому, що поезія для нього була формою соціальної проповіді. Його муза була втіленням, об'єднанням всіх політичних устремлінь народної душі. Все, що виявляли ці безіменні співці в своїх піснях і думах, знайшло художнє відображення в поезії Шевченка.

Шевченко творив із народу і для народу, в колісці якого він народився. Але народився він з ярмом кріпака, а безглузда солдатчина і зовсім підточила його здоров'я. Поет мав усі підстави скаржитись на свою злочасну долю. Ми бачимо ціле море одинокого страждання, але не сльози, а перли давав нам Шевченко.

Від свого особистого горя він звертається до нещастя всіх поневолених, де б вони не були і, замість того, щоб вимагати співчуття від інших, він дає його сам.

Невтомно будучи послушлих і укріплюючи в людях світлі надії на торжество правди на землі, Шевченко був зрозумілий і одночасно дорогий не тільки для своїх земляків.

„Ми не зв'язані з поетом тими узами, які утворюються одною мовою, національними прагненнями, — писав до газети ще в 1879 році гурт людей, які не назвали своїх прізвищ. — В

Т. Г. Шевченкові ми шануємо чесного борця за велику ідею і людину, яка „всім скорботним життям своїм відбила свою гарячу любов до народу“. Ми знаємо, — говориться далі, — що в публіці, мало обізнаній з творами Шевченка, існує думка про нього, як про поета виключно національних устремлінь, симпатій і антипатій — думка помилкова... „Шевченкову поезію зрозуміє і оцінить всякий, хто тільки близький взагалі до народу, хто здатний зрозуміти народні вимоги і засіб народного вислову“, наводять вони думку Костомарова.

В тому ж році група невідомих пише із Кутаїсі: „На Кавказі в інтелігентних колах Т. Г. Шевченко користується немалою популярністю і щирою симпатією. Там, де за його висловом: „За горами гори хмарою повиті, засіяні горем, кров'ю політі...“, там ще недавно його глибоко відчутий твір, присвячений Кавказові, ходив списаний в багатьох примірниках, а потім виданий „Кобзар“ розійшовся в значній кількості екземплярів“.

Чех Василь Дундера в 1872 р., широко подаючи в чеському журналі „Osvêta“ Шевченкову біографію, між іншим писав: „Цю просту повість про долю нещасної Катерини Шевченко зробив одним із прекрасніших творів, повних високого ліризму, випереджуючи його глибокі роздуми, як плід спостереження над світом і людьми... Поет, так би мовити, схопив одну

злову із людського життя і силою своєї любові по дивному нам освітив її”.

В 1876 році француз Еміль Дюран в журналі „Revue des deux Mondes“ писав про Шевченка, що „краща частина творів поета або принаймні найбільш людяна, найлегша для перекладу на всі мови, була йому навина саме цим глибоким почуттям жалості до знедолених і пригнічених...“

Ще виразнішу оцінку творчості Шевченка дає німецький критик Франтос в журналі „Vom Don zur Donau“ 1878 року. „Ми мусимо, — говорить він, — однаково дивуватися і співцеві свободи, і епіку, і співцеві кохання, і поетові, що зумів у художніх рамках відбити різноманітніші соціальні взаємини. Для всіх цих жанрів поезії потрібна настільки різноманітна обдарованість, що вони чи й можуть уміститися в однім і тим же індивіді, вони протилежні один одному... але „Перед нами поет, який з'єднав у собі всі ці антитези — і до того ж як повно!“

А далі Франтос каже: „Багато значить його без краю глибокий і багатий талант, але ще більше значення має те, що він у найвищій мірі народний... Його поема „Гайдамаки“ по пишноті й силі вислову є найбільший твір, і за винятком епоса Міцкевича, не має собі жодного гідного суперника в слав'янських літературах...“

Такий величезний інтерес до Шевченка і глибоке розуміння його творчості був у всіх народів, що колись жили в путах царизму і в народів поза межами Росії. Тоді „Кобзар“ був забороненою книжкою. Після Жовтневої революції „Кобзар“ став настільною і улюбленою книжкою всіх, хто мав його прочитати.

Трудно зараз знайти в Радянському Союзі куток, де б не знали „Кобзаря“ Шевченка. Його іменем називають

вулиці, школи, села. Його іменем була названа навіть одна рота в інтернаціональній бригаді військ республіканської Іспанії.

Ми зараз готуємось до 125-річного ювілею з дня народження геніального поета Шевченка. Не треба більше доводити, що це буде свято не тільки українського народу, а й усіх трудящих Радянського Союзу. Відзначають цей день і в інших країнах світу, де ще фашизм не встиг знищити ознак культури й демократизму.

Спілка радянських письменників України, готуючись до ювілею основоположника української літератури, уже давно розгорнула підготовку. В основу своєї роботи обраний Шевченківський комітет спілки поклав широку популяризацію творчості Шевченка як серед українських трудящих, так і серед братніх народів Союзу і налагоджування зв'язків з літературними організаціями братніх радянських республік.

До Києва приїздили письменники з Казахстану, з РСФРР, з Абхазії, з Грузії, з Чувашії, з Кара-Калпакії, з Білорусії, з Узбекистану.

Товариші приїждять до нас з метою ознайомлення з музеями Шевченка, ознайомлення з підготовкою до ювілею, щоб і в себе гідно відзначити пам'ять геніального поета.

Кожен із гостей закінчує свою подорож відвідинами останнього місця перебування Шевченка, його могили в Каневі.

Для тих поетів і письменників, що не можуть читати Шевченка в оригіналі, але виявили бажання перекладати його, комітет виготовував підстрочник російською мовою повного кобзаря і коротку біографію Шевченка.

На такий підстрочник комітет має вимоги з тридцяти республік і областей. Дехто з поетів уже закін-

чує переклади на свою мову. До цієї почесної роботи взялися найкращі поети.

Російською мовою кобзар вийде за редакцією тт. М. Рильського, Н. Ушакова, Л. Первомайського, в перекладах тт. П. Антокольського, Н. Асеева, О. Безименського, М. Светлова, Благініної, Я. Городского та інших.

Над кобзарем білоруською мовою працюють народні поети Янка Купала і Якуб Колас і поет П'ятрусь Глебка.

На грузинську мову перекладають видатні поети: Симон Чиковані, Леонідзе.

Повний кобзар вийде вірменською мовою в перекладі видатного поета т. Саряна.

По казахському — перекладає Аблд Тажибаєв.

Єврейською мовою Шевченко вийде в перекладах Давида Гофштейна, Іцика Фефера і інших.

Щоб показати, на яких мовах буде до ювілею видано Шевченка, нам би довелося згадати майже всі народи СРСР і сотні імен поетів, що зараз працюють над цими перекладами, а тому ми обмежимося тільки названнями.

Для відзначення світлої пам'яті Шевченка Спілка письменників України випускає за редакцією тт. Первомайського, Сосюри, Малишка „Альманах“ із творів, присвячених Шевченкові, сучасних українських письменників і письменників братніх народів.

Кожний із письменників вважає за свій почесний обов'язок своїми творами вшанувати пам'ять поета.

Для популяризації поета серед широких мас Шевченківський комітет намітив і вже перевів низку літературних вечорів. Перший такий широкий вечір був улаштований бригадою письменників, що виїздила на могилу поета в м. Каневі. Потім — у Черкасах, у Ніжені і інших містах та селах.

Були влаштовані літературні вечори для партактивів Кіровського і Ленінського районів в Києві, і вечори для військових частин, а також низка вечорів у школах.

Літературні вечори будуть переведені також і в тих місцях, де перебував на Україні Шевченко (якот у Яготині, в Переяславі, в Миргороді, в кол. Кирилівці, в Моринцях і т. д.).

На багатьох заводах і в колгоспах такі вечори влаштовуються вже власними силами.

Ми маємо відомості, що такі вечори відбуваються і в братніх республіках і завжди збирають численну аудиторію. Народ, будучи завжди інтернаціональним, любив і любить Шевченка, як свого трибуна, як полум'яного борця за людське щастя. Звільнені Жовтневою революцією народи Союзу тепер з подякою згадують українського кобзаря „не злим тихим словом“.

Петро Панч.

ВИЇЗНЕ ЗАСІДАННЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО КОМІТЕТУ СРПУ В М. ХАРКОВІ

30 січня в харківському клубі письменників відбулося поширене виїзне засідання шевченківського комітету Спілки радянських письменників України та президії і шевченківського комітету харківської організації письменників з участю представників інтелігенції міста.

На засіданні були присутні письменники м. Києва: О. Корнійчук, П. Панч, П. Усенко, Н. Ушаков, В. Сосюра, І. Фефер, Л. Первомайський, А. Малишко, Н. Рибак, С. Голованівський, Я. Городской, В. Собко.

Відкриваючи засідання, голова Урядового шевченківського комітету, депутат Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР тов. Корнійчук сказав:

— 125-річчя з дня народження видатного сина українського народу Т. Г. Шевченка святкуватиме весь Радянський Союз. Всенародне вшанування пам'яті великого поета українського народу є ще один доказ торжества ленінсько-сталінської національної політики, ще один доказ буйного розквіту культури звільненого народу.

— Ми зібралися з вами в той час, коли вся наша країна готується до XVIII з'їзду ВКП(б) — з'їзду величезних підсумків і історичних перемог, триумфу побудованого соціалізму. Звітку про скликання з'їзду всі народи зустріли з величезною радістю, з величезним захопленням і включилися в змагання імені XVIII з'їзду ВКП(б). Наше завдання — завдання радянських письменників — дати твори, гідні великої Сталінської епохи.

Голова шевченківського комітету СРПУ тов. П. Панч зробив доповідь про підготовку письменників до ювілею Т. Г. Шевченка.

— Наша країна, — говорить т. Панч, — уміє цінити й шанувати борців за людське щастя. Недавно наш народ святкував ювілей О. С. Пушкіна, Ш. Руставелі, Джамбула, Ахундова і зараз готується гідно відсвяткувати

ювілей основоположника української літератури Т. Шевченка, який своїми пророчими очима зазірав у майбутнє, де „на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син і буде мати, і будуть люди на землі!“

— На нашій оновленій землі Шевченка знають усі. Скільки вулиць, парків, клубів, колгоспів, районів носять його ім'я! Його всі люблять. Тому й на конкурс надійшло 74 біографій поета з різних місць великого Радянського Союзу. До столиці України з метою краще ознайомитися з життям і творчістю Т. Г. Шевченка приїжджали делегації з Казахстану, Грузії, Чувашії, Білорусії, Абхазії, Вірменії, Узбекистану і ін. місць, приїжджали з усього СРСР, і їхній приїзд обов'язково супроводився відвідами могили великого народного поета.

Незабаром має вийти з друку „Кобзар“ Т. Г. Шевченка приблизно в 100 видавництвах різними мовами.

На Україні, крім видання премійованих біографій та творів поета, виготовлено альманах творів, присвячених поетові, — „Вінок Т. Г. Шевченку“. За ухвалою шевченківського комітету СРПУ буде видано ще один альманах творів про Т. Шевченка.

Письменники беруть активну участь у популяризації творчості Т. Г. Шевченка в містах і селах, в частинах Червоної Армії, по радіо, в пресі. Надалі ця робота ще посилюється.

Тов. С. Крижанівський розповів про роботу шевченківського комітету харківської організації СРПУ.

* * *

Наприкінці засідання тт.: В. Сосюра, Н. Ушаков, М. Хацеватський, І. Муратов, П. Усенко, Ст. Крижанівський, Б. Бездомний, І. Фефер, Т. Масенко, Л. Топчий, А. Малишко та Я. Городской читали свої твори, присвячені Шевченкові, твори про Шевченка та переклади з „Кобзаря“.

ІВАН АНДРІЙОВИЧ КРИЛОВ

(1769 — 1814)

Майбутній російський байкар, син бідного армійського офіцера, після смерті батька переїхав з родиною із Твері до Петербурга, де скоро зійшовся з театральними та літературними колами. Свою літературну діяльність почав 1783 р., написавши комедію „Кофейница“, а пізніше низку трагедій та комедій, які ще за життя автора канули в забуття. 1789 року разом з Рахманімовим Крилов почав видавати сатиричний журнал „Почта духов“, а 1791 р. разом з іншими організував друкарню, в якій випускав свій журнал „Зритель“, вміщуючи в ньому цілий ряд сатиричних творів.

В ті часи Крилов виявив себе талановитим сатириком надзвичайної сили. Близька по духу з Рилєєвим, сатира Крилова вбирала в себе найпередовіші ідеї того часу. З виключною сміливістю виступив Крилов проти кріпацтва, бюрократії та проти тогочасної сентиментальної літератури, що намагалася показати в фальшивих ідилічних тонах тодішнє російське життя. Його сатиричні твори: „Колба“, „Похвальная речь в память моему дедушке“, „Ночи“ і „Триумф“ немилосердно здирали ідилічні шати з російської дійсності і показували світу Росію темряви, царського свавілля та цілковитого безправ'я.

Але наступили чорні дні для творчості Крилова. Переслідування Катериною II радикальної літератури та арешт Радіщева й інших діячів опозиції, зачепило і Крилова. 1792 р. в його друкарні був зроблений трус, а сам Крилов підпав під поліційний догляд і мусив виїхати з Петербургу в глуху провінцію, де прожив кілька років у тяжких матеріальних умовах, даючи уроки поміщицьким дітям.

Повернувшись в Петербург, Крилов опублікував перші свої байки, а вже через три роки вони вийшли окремим виданням і швидко зробили Крилова найпопулярнішим в Росії автором.

В своїх байках Крилов піднявся до нечуваних тоді творчих висот. Не зважаючи на те, що придворне оточення Олександра I примушувало поета знизити соціальну гостроту своїх байок і говорити істину упівголос, Крилов зумів наснажити їх багатющим змістом і вкласти в них увесь свій сатиричний хист та тонку спостережливість.

Найцікавіші в Крилова байки з психологічним та побутовим змістом. В них він користується блискучими афоризмами та алегоріями і в дотепній формі розкриває окремі сторони людського характеру. Прикладом таких байок є „Демьянова уха“, „Ворона и лисица“, „Лисица и виноград“.

Байки Крилова популярні серед широкого кола читачів, залюбки вивчаються в школах, а афоризми криловських байок злилися з народними. Усіх байок Крилов написав більше двох сот.

За словами О. С. Пушкіна, Грібєєдов, великий російський драматург, був „одним із розуміших людей в Росії і одним з найбільш освічених людей епохи“. Зусиллями енергійної матері, що за всяку ціну намагалася підготувати сина до блискучої кар'єри, майбутній драматург дістав ґрунтовну і всебічну освіту, і ще з дитинства володів французькою, німецькою, англійською та італійською, а пізніше арабською та перською мовами. Крім цього він добре грав на фортепіано і навіть брався до творчих композицій.

Після домашньої освіти під доглядом відомих вихователів, Грібєєдов закінчив Московський благородний пансіон, а 1806 року одинадцятилітнім юнаком поступив в Московський університет, де пройшов науки трьох факультетів: словесного, юридичного і фізико-математичного. Перед приходом до Москви французів у 1812 році Грібєєдов був готовий до іспитів на чин доктора прав.

Під час війни Грібєєдов служив деякий час у війську, а з 1817 року почав службу в Петербурзькій колегії закордонних справ, де зустрічався з Пушкіним і Кюхельбекером. Приблизно в той же час, разом з Чаадаєвим і Пестелем вступив у масонську ложу, Perezнайомився з журналістами та акторами і тоді ж виступив з першими своїми п'єсами („Молодые супруги“, „Своя семья“ та інші), які, правда, не відзначалися оригінальністю і не мали широкого резонансу. По формі вони цілком ординарні, як сотні тодішніх п'єс, і можуть бути цікаві тільки тим, що в них поступово вироблялися Грібєєдовська мова та вірш.

Свою геніальну комедію „Горе от ума“, яка увійшла в золотий фонд російської літератури, він розпочав далеко пізніше, приблизно 1820 року, коли перебував на службі в російському посольстві при перському шахові, а закінчив її влітку 1823 року в тульському селі у свого приятеля.

Грібєєдов не належав до таємного товариства декабристів і до написання „Горе от ума“ не був у близьких стосунках з ними, проте, зв'язок між його комедією і декабризмом — очевидний. Цей зв'язок визначався не приналежністю Грібєєдова до таємних товариств, а тою близькою спорідненістю Грібєєдова з соціальним оточенням, яке, власне, і вплинуло на ідеологію п'єси. Не дивно, отже, що комедія „Горе от ума“, вістря якої і вся сила художнього слова були спрямовані проти московсько-дворянського побуту, пішла по руках у рукописах і служила декабристам як політичний памфлет проти уряду. Вже по написанні „Горе от ума“, під час свого перебування в Петербурзі, Грібєєдов близько зійшовся з майбутніми учасниками повстання, жив у Одоєвського, подружився з Рилєєвим, Кюхельбекером та Бєстужєвим.

Дарма що Грібєєдов мав великі зв'язки, йому не вдалося за життя побачити свою п'єсу на сцені, як не вдалося йому також видрукувати її повний текст. Покалічену цензурою, її частково надрукував Булгарін у своєму альманасі „Русская Талия“, а повний текст комедії побачив світ тільки в 1862 році, цебто через сорок років після її написання.

Проте, чутка про чудесну комедію, не допущену цензурою до сцени, швидко облетіла тодішні прогресивні кола Петербургу та Москви. І поруч

з тим, як Грібєєдов читав свою комедію в літературних колах, рукописний текст її ходив по руках і стихійно розповсюджувався в сотнях примірників.

Основна тема „Горя от ума“ — доля соціального невдахи - дворянина в ворожому оточенні свого ж класу. Чацький, головний герой п'єси, є соціально чужий серед суспільства, де рівноправність і честь здобуваються „именем и чинами“. На ворожість суспільства Чацький відповідає громовою критикою всієї дворянсько - чиновницької Москви. В своїх блискучих монологах Грібєєдов устами Чацького з усією пристрасною молоді людиною нападає на „охотников поподличать“, на „отцов отечества, грабительством богатых“. І, навпаки, з гарячим співчуттям висловлює думку про нових людей, своїх друзів, „не требующих повышения в чин“.

Але в своїй критиці Грібєєдов, а за ним і його Чацький, не виходять за межі критики дворянського побуту. До соціальних підвалів цього побуту Чацький не торкається. Сатиричне вістря всіх промов і реплік, як і всієї п'єси, скероване не проти всього дворянства, а проти окремих соціально-ворожих йому верств — „придворных особ“, „вельмож в случае“, „чиновных шутов“ та бюрократії.

Блискучими і ні з чим незрівняними вийшли у Грібєєдова представники тогочасного дворянсько - чиновницького суспільства. В тому, що в її персонажах, отих Фамусових, Загорецьких та Скалозубах сучасники пізнали себе і своїх знайомих, і полягає той незвичайний успіх, який мала комедія за життя Грібєєдова.

В історії російського театру „Горе от ума“ займає величезне місце. З 1829 року, коли комедія була вперше поставлена на сцені, і до наших днів вона не сходить з репертуару. Багато артистів, як от Щепкін, Самарін, Москвін, Станіславський, Качалов та інші, прославились, виконуючи ролі цієї геніальної комедії. Своею формою, а особливо багатою, живою мовою, так як і своїм широким соціальним змістом, „Горе от ума“ зробила переворот у російській драматургії.

Д.м. Бєдзик.

Давид Каневський — „Рідна вулиця“.

Дитвидав ЦК ЛКСМУ, 1938 р., стор. 48.

Давид Каневський любить свою епоху. Тематика його свіжа й різноманітна. Йому не чуже все, що любить, про що мріє і чим живе наша молодь, а власне — та її частина, що тільки починає сходити на перші приступки життя. Тут і відгуки на ще незабуті піонерські пісні, і мрії про службу на крейсерах, що оберігають наші морські кордони, тут і захоплення героїчними ділами батьків, і оцінка наших бойових фільмів, і допитлива увага до мрій і жадань пролетарів країн, поневолених капіталізмом, тут і картини нашої природи, оновленої радянським народом. У Давида Каневського є здібність бачити в житті нове, вивчати явища не з боку їх застиглої, так би мовити, класичної непорушності, а в русі, де домінантою є наша близька, сьогоднішня дійсність. Ось приклад. Каневський описує переліт журавлів. Стара стандартна тема. Щороку вони летять у призначений час, курличуть і летять собі далі. Про це написано багато поезій, про це співається в народних піснях. Однак т. Каневський не задовольняється констатацією цього факту. Вірно, що журавлі щороку летять, але вірно й те, що щороку міняється обличчя радянської землі; де була пустош — там нові лани, ви-прямляються річки; журавлі прилітають і вже не знаходять свого споконвічного болота. А ось друга картина — „Незабутнє“. В чужоземному

порту чорні робітники вантажать вугіллям радянський пароплав. Поведінка одного з негрів викликає підозру у наших моряків. Вони починають стежити за ним, стежать як він одривається від гурту товаришів, як непомітно просковзує в каюткампанію; там багато цінних речей і, головне, порожньо, жодної людини що може робити там гість, що прихід свій, ховає від уваги сторонніх людей? Радянські моряки вже ладні втратити спокій, як враз все з'ясовується: озирнувшись, чи ніхто не стежить за ним, негр швидко підбігає до портрета вождя и припада до нього вустами. Зворушлива картина!

Та проте, ми воліли переказати всю сцену, як і попередній вірш „Журавлі“ своїми словами. Річ в тому, що т. Каневський уміє одбрати й розробляти теми, уміє спостерігати, але йому бракує культури вірша. Його поетична техніка безконечно нижча за його задуми. Тут у нього цілковитий розрив, в наслідок чого вірші його стають майже непридатними для читання: фраза рубана, засмічена прозаїзмами, рими дуже і дуже близькі, строфа розхрістана. От початок віршу „Незабутнє“, що його ми вище переказали:

В Одесі мені розповів про це
Молодий моряк з пароплава „Курск“:
Океаном і вітром умите лице —
Зразу видно: далекий курс.

— Це було в одному з іноземних портів.
Я, можливо, забуду, як зветься він,
Але те, що було у порту отім
Не забути мені повік.

З берега віяв легенький бриз,
Море від хвиль рябе.
Білий наглядчак гукнув :
— Берись
Вантажити корабель!

Чорні вантажники, всі, як один,
Кинулись вперед,
До нас на палубу.

Як і завжди,

Вони пильнували рейд
привидлялися : море хлопне,
Роботу, обід принесе ...
Був поміж негрів звичайний негр,
Джим чи то Сем.

Перш за все кидається в вічі опис зайвих деталей. Раз в поезії мова буде йти про Джима чи Сема, то навряд чи вже є потреба зупинятися на оповідачі, яким в даному разі являється радянський матрос; це зайве і до діла не йде. Тим часом автор боїться упустити нагоди; портрет він дає, а що тема розповіді зовсім інша, то він починає хапатися і ніякого портрета так-таки й не виходить. Де досвідчений письменник підійшов би з деталі, там т. Каневський починає з загального, яким в даному разі являються океан, вітри тощо. Всі матроси обвітрені, але це ж ознака усіх, отже навряд чи й придатна охарактеризувати оповідача. Невдача з портретом у нашого автора походить не стільки з невміння його малювати, скільки з бажання охопити усе, себто з іншого невміння — компонувати матеріал. А втім, незнання законів композиції біда не лише самого т. Каневського. Далеко більшою вадою його віршів є інший момент, який би ми назвали зв'язаність римами. Звичайно, у досвідчених поетів буває так, що не рима володіє поетом, а поет римою. Тов. Ка-

невський ще не досяг до цього. Рима в'яже його і в жертву їй він приносить закономірний розвиток фрази. „Океаном і вітром умите лице,—зразу видно : далекий курс“. Нормально це речення (в переписі прозою) мусило звучати так : „океаном і вітром умите обличчя свідчить за те, що людина повернулася з далекої плавби“... або : „що людина відбула далекий рейс“.

Це ж саме маємо і в одній з подальших строф, де рими „рябе — корабель“ змушують автора спотворити чудовий вигляд морських просторів („море від хвиль рябе“!). Підганяння змісту до рим скалічило всю четверту строфу, перекинуло її з ніг на голову.

Залежність від рим часом заводять т. Каневського аж надто далеко :

... (зима) всю ніч шибки дере !
Узором скороспілим
І вже під пахвами (?) в дере
Пакунки сніжнобілі.

Або :

Пташки не в'ють кубельця,
Поміж прозорих віт.
Нам путь - дорога стелється
На свіжий краєвид.

Дорога на краєвид — це смішно. Певно автор хотів сказати на горизонт. В іншому вірші т. Каневський так описує снігопад :

Де поле і де сад
Він (сніг) приземлявся нечутно
Як білий парашутний
Розгорнутий десант.

Спокусила автора рима „де сад — десант“, а що закони мови терплять від цього — йому байдужісенько (падає „де“ а „куди“). Аналогічних ляпсусів в книзі безліч:

„А стрибки! Мелькають п'ятки в ширину і в довжину, Слово честі, ці хлоп'ята Всяку бурю проженуть“.

„І завзяття не холоне. Навпаки воно росте, і шикуються колони фізкультурних областей (?)“.

А ось про школу: „Ще б ти, мабуть (школа), запитала, Підморгнувши нам дверима: Хто там куций червоніє, поховавшись за вас. А хіба ти не пізнала? Цю дівтуру привели ми“.

От розмова куликів з журавлями: „кулики їм кажуть:—е-е-е! Справді в вас біде лице (лице в журавля?— Аномалія!)“.

„Рівняється направо тополь зелений гарнізон“ (до рими — „горизонт“), очевидно розуміючи під гарнізоном шерegu.

Ми не перерахували й половини випадків де в догоду рими калічиться мова, синтакса, логіка. Однак і цього досить, щоб уявити творчий метод т. Каневського.

Тепер кілька слів про самі рими. З того матеріалу, що наведено вище, видно, що т. Каневський навряд чи цікавився коли теорією поезії. Рими для нього це далекі і дуже приблизні співзвуччя. Ну, справді, хіба можна вважати за рими такі пари: „рябе — корабель“, „рейс — принесе“, „як один — так і завжди“, „негр — Сем“, „він — повік“, „ріки — коробки“, „кашкетів — до щенту“, „площа — клечко“, „вирувати — краватки“, „гребінь — до себе“, „гуртом — кордон“, „синька — шкуринка“, „моряків — наперекір“.

Лише двічі зазвучали більш-менш пристойні пари, один раз — згадуваний уже асонанс — „на сад — десант“ і, вдруге, рими: „я торкав — авіаторка“, але обидва рази в жертву їм було принесено закони мови й елементар-

ної логіки. Наприклад, в останньому випадку строфа починається так:

Не забуду, друже мій,
Пари крил, що я торкав...

Безсилий проти влади рими т. Каневський виявляє таку ж безпорадність і супроти вимог метрики. Коли там заради рими калічиться фраза, то тут те ж саме проробляється з окремими словами:

На вогні повільному
Довгою підковою
Вигинаеш б а м б у к - очерет.
Ти його накручуєш
На вітрі нацьковуєш (?)

І моделю випустити уперед.

Бамбук — не влізати в рядок і його нашвидку переробляється на бамбук.

В іншому місці — „усоди кріпкий холодок“, слово кріпкий в живій мові, в одміну від „кріпкий“, має наголос на останньому складі.

Але хибі т. Каневського походять не лише від підганяння слів до вимог метра чи речень до рими. Йому бракує художнього відчуття, смаку мови; він не знає, здається, що добре і що погано, інакше як пояснити такі антихудожні порівняння та вислови: „Мелькають п'ятки в ширину і в довжину“, „пакунки під пахвами дерев“, або „коли жбурне вже море гребінь, щоб з нього вийшов капітан“ (?), „на водяний підуть кордон“, „ось зупинка — передвісниця крута“, „підє сонце в лоно вод рябе, в океанській ополонці викупать себе“.

На нашу думку т. Каневський надто поспішив з випуском книжки; вона сира, недороблена і все те добре, що у ній є, тоне в повні недоречностей.

Юс.

В. о. редактора П. Ходченко
Секретар редакції М. Гільов, Техкерівник С. Білокінь
Коректор І. Галактіонов

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків, пров. Фрунзе, 6. Уповно-
важений Облліта К-24745. Зам. 75. Тираж 6.400. 8¹/₄ друк. арк.
Облік-авт. арк. 12,1. Пап. ф. 62 x 94—38 кг. 4¹/₂ пап. арк.
В 1 пап. арк. 61.256 літ. Здано в роботу 21-1-39 р. Підпи-
сано до друку 13-III-39 р.